Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Dansk
håndværk

TURISTÅRBOGEN 1985

Dansk håndværk på farten 3
Fra hjælp-til-selvhjælp til eksperter
af forfatteren, redaktør Henning Dehn-Nielsen 5
Købstadshåndværkere og landhåndværkere
af arkivar, dr.phil. Ole Degn 16
Håndværkerlavene
af museumsinspektør, mag.art. Finn Grandt-Nielsen 33
Gamle, endnu eksisterende håndværk
af museumsinspektør, mag.scient. George Nellemann 43
Tekstile håndværk
af mag.art. Ingeborg Cock-Clausen 58
Rejsegilde – en håndværks- og arbejdsfest
af overinspektør, cand.mag. Peter Michelsen 69
Håndværk og design
af arkitekt MAA Svend Erik Møller 77
Efg udkonkurrerer mesterlæren
af forfatteren, redaktør Henning Dehn-Nielsen 83
Dansk håndværk ved indgangen til 1985
af erhvervsøkonom, cand.oecon. Anders Dam 88
Fagregister 95
Stedregister 96

Denne bog er sat med Baskerville
og trykt hos Nørhaven Bogtrykkeri a/s, Viborg
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen IDD
På omslaget P. S. Krøyer: »Fra Burmeister og
Wains Jernstøberi« (1885)

Redaktion ved Henning Dehn-Nielsen

Udgivet af Samvirkende Danske Turistforeninger

ISBN 87-87928-12-4
ISSN 0564-5034

Dansk håndværk på farten

Det er forbløffende få forfattere og digtere såvel som bildende kunstnere, der er rundet af håndværkeræt. Derfor eksisterer der så relativt lidt både prosa, poesi og maler- og billedhuggerkunst, som beskriver håndværkerens dagligdag.

Noget er der selvfølgelig og lad derfor Holger Drachmanns digt »Sang gennem Skoven« fra hans »Prinsessen og det halve Kongerige. Et gammelt Æventyr i Vers og Rim« fra 1878 indlede denne årgang af »Turistårbogen« – dels for at fremdrage nogle vigtige forudsætninger for dansk håndværk bagud i historien, dels for at illustrere, at dansk håndværk med al sin dynamik forhåbentlig vil bestå i mange år endnu:

»Farvel, du liden ravnekrog!
Jeg syntes, da jeg var pog,
At dér var godt at være,
men jeg fik lært et andet sprog,
den gang jeg kom i lære.
Nu går min gang
dagen lang
ud på de lange rejser;
Jeg synger undervejs en sang,
og højt mit hoved knejser.

Jeg vandrer til den store by
at søge mig en mester ny,
hvis brød jeg kan fortære;
og ham, som har det største ry,
jeg tjene skal med ære.
Jeg gør min dont;
godt og ondt
jeg tager, som det falder.
Et dygtigt dagværk er så sundt,
'sær i den unge alder.

Dansk håndværk på farten

Jeg er en munter smedesvend.
Så snart jeg har mit læ'r om lænd
og hammeren i hænder,
så går det lystigt; hillemænd!
min profession jeg kender.
Jeg slår med fynd.
Det var synd
at laste selv sin evne;
en daler slår jeg ganske tynd,
og det foruden revne.

Jeg har ej far, jeg har ej mor,
og ingen kærest, hvor jeg bor;
for mig står verden åben.
Og verden er så rig og stor,
og jeg har gode våben.
Jeg går min gang
dagen lang,
og bli'r jeg træt omsider:
så synger jeg min vandrersang
og tænker, at jeg rider.

Fra hjælp-til-selvhjælp til eksperter

Af Henning Dehn-Nielsen

Det er meget betegnende for betydningen af håndens arbejde, at de allertidligste fingerpeg om menneskeligt virke ikke er rester af menneskene selv, men ting som vore første forfædre har forarbejdet for at lette den ellers nok så brydsomme daglige tilværelse.

240.000 år gamle ting

De hidtil ældste spor af mennesker på dansk grund er således nogle med sikkerhed menneskeskabte, grove flintskiver og -afslag fundet i 1972 ved *Vejstrup Skov* vest for Hejlsminde i det nordøstlige Sønderjylland.

De geologiske undersøgelser på stedet har vist og dokumenteret, at de primitive flintredskaber lå på deres oprindelige plads i såkaldt primært leje, og at lagene, de blev fundet i, var overflade for ca. 240.000 år siden. De er fra tiden før næstsidste istid!

Den mere sammenhængende historiske udvikling tog dog først sin begyndelse omkring afslutningen af sidste istid for omkring

Disse primitivt forarbejdede flintredskaber fra tiden før næstsidste istid for henved $^1/_4$ million år siden repræsenterer de hidtil ældste spor af hænders arbejde herhjemme. Redskaberne er fundet ved Vejstrup Skov i det nordøstlige Sønderjylland. Nationalmuseet fot.

13.000 år siden, måske lidt før. Syd for *Jels Oversø* i Sønderjylland har arkæologiske undersøgelser frem til gravesæsonen 1984 afsløret, at i al fald dette sted har haft gentagne besøg af specialiserede rensdyrjægere tilhørende den indtil da herhjemme stort set ukendte Hamburg-kultur, som ellers er temmelig velkendt fra fund fra et stort område fra Polen i øst til Hannover i syd og Havelte i Nordholland i vest.

Arkæologerne regner da også med bestemt at finde flere bopladser i de kommende år fra denne slutfase af istiden. Før Jelsfundene har man kun kendt til et enkelt sikkert fund af Hamburgkultur – en kærvspids fra *Bjerlev Hede* midtvejs mellem Horsens og Vejle – samt et knivskaft af rentak fra *Middelgrunden* ud for København.

Fundene fra Jels og andre steder fra ældre stenalder er langt overvejende håndfremstillede ting, og i det hele taget er disse forhistoriske genstande arkæologernes vigtigste arbejdsområde, bl.a. fordi fund af fortidens mennesker fortsat hører til sjældenhederne. Faktisk stammer det ældste danske og temmelig sporadisk forekommende skeletmateriale fra begyndelsen af Maglemosetiden for godt 9.000 år siden.

Specialiseringen sætter ind

Oldtidens danske samfund var næsten 100 pct. selvforsynende. De enkelte husholdninger, storfamilier, bopladser og siden også landsbyer fremstillede stort set alt, hvad der var nødvendigt til eget behov. Dette er imidlertid en sandhed med visse modifikationer, for disse tidlige samfundsdannelser var i vid udstrækning afhængige af, at de også rummede specialister, selv om mange af dem vel nærmest lader sig sidestille med vore dages gør-det-selv-folk.

Specialiseringen tog fart op gennem stenalderen, og der er ingen tvivl om, at den ældre stenalders smukt forarbejdede og ofte tillige kunstnerisk dekorerede redskaber af tak og ben og den yngre stenalders virkelig forfinede flintsager spændende fra kolossale økseblade til meget små specialflækkeredskaber ikke er produkter af almindelig husflid og tidsfordriv.

Genstandene taler deres tavse sprog om flintsmedefagets høje

Ornamenteret hjortetak fra Åmosen på Sjælland med indridsede dyreobjekter. Maglemosekultur, ældre stenalder. Nationalmuseet fot.

stade. Fra senere kilder ved vi, at flintsmeden var en højt respekteret og anset person i lokalsamfundet og måske mere end det. Der er mange indicier på, at disse kunstnere i virkeligheden har rejst land og rige rundt og falbudt deres varer.

Flintsmedenes redskaber og øvrige frembringelser var basis for vel den ældste form for egentlig vareudveksling og handel og indgik derudover som et vigtigt led i fortidens religiøse og sociale ceremonier. Det fremgår klart af fundene af de store og elegante flintøkser. Ja, der har formentlig såvel i sten- som i den efterfølgende bronzealder eksisteret en egentlig øksekult i det sydskandinaviske område. Et af beviserne er en opretstående flintøkse nedsat sammen med et lerkar i et husgulv i stenalderlandsbyen *Troldebjerg* på Langeland.

Superekspertemes pragtstykker

Sådanne helligøkser er også velkendte fra bronzealderens helleristninger, og oprindelig har de små mandsfiguriner fra *Grevensvænge* ved Næstved – nu på Nationalmuseet – netop været udstyret med store, bredæggede økser. Det kan ses på nogle tegninger fra slutningen af 1700-årene.

Men mest betagende er nok de store, omkring 3.000 år gamle processionsøkser, som gennem de seneste par år har tiltrukket sig

offentlighedens og mediernes store opmærksomhed på grund af nogle opsigtsvækkende fund af nogle utroligt velbevarede eksemplarer.

Meget tyder på, at det netop har været den slags pragtøkser, der har været frembåret ved de religiøse optog og processioner, som er afbildet på så mange svenske helleristninger fra bronzealderen. Hverken som våben eller som arbejdsredskaber har disse helligøkser kunnet udrette meget, og det samme gælder de store, flotte flintøkser fra yngre stenalder, for slet ikke at tale om den krumsabel af flint, som en smed har tilvirket på Fyn på overgangen mellem yngre stenalder og ældre bronzealder, og som illustrerer de gamle flintsmedes håbløse kamp mod det nye våbenmateriale bronze.

Givet må det være, at disse ting og de mange smykker og prydgenstande fra bronze- og jernalderen såvel som fra vikingetiden har haft topspecialister som ophavsmænd, folk med ry langt ud over den hjemlige egn, folk med impulser og påvirkninger

Den ældre bronzealders spiralornamentik står for mange som en eksponent på noget af det mest udprægede danske i vor oldtid, selv om det yndede motiv nok skal søge sine aner i den mykenske formverden. Nationalmuseet fot.

Kult- eller processionsøkser fra bronzealderen svarende til dem, vi kender fra skandinaviske helleristninger fra samme tid. Den øverste er fundet på holmen Ormenæs på Nordfyn, den nederste i Brøndsted Skov mellem Vejle og Fredericia. Nationalmuseet fot.

andetsteds fra, højst sandsynligt det sydlige udland.

Det var professionelle (kunst)-håndværkere, som forstod at skabe deres eget formsprog, for næppe var de første bronzegenstande kommet til landet i slutningen af stenalderen, før man kunne gøre tingene efter mindst ligeså godt som de udenlandske forbilleder. Så selv om flintsmeden fra Fyn vel må betragtes som reaktionær og konservativ, har han haft kolleger, som var med på moden, ja, som ligefrem selv skabte skole. Man fristes ligefrem til at forestille sig en elite af mestre, oplærte fra far til søn ganske som senere tiders violinbyggere i Norditalien og herhjemme orgelbyggere og blytækkere.

De daglige redskaber og våben var grovsmedens og hans families sag, men ved siden af disse har der som antydet været nogle særdeles kyndige guld- og sølvsmede allerede i bronzealderen tillige med træhåndværkere, skræddere og læder- og skindeksperter.

Selv om anonymiteten præger vore første håndværksmestre, har de nok været klar over deres eget værd, og der eksisterer da også eksempler på, at de har meddelt samtiden og altså også eftertiden deres navn.

Kendtest er indskriften på det korte af de to berømte, men nu for stedse forsvundne guldhorn fra *Gallehus* ved Tønder. Indskriften er den ældste kendte sætning i det danske sprog og var affattet med det ældre fællesgermanske 24 tegns-runealfabet, futharken, kaldet således efter de seks første tegn (f-u-th eller þ-a-r-k), som kom til Norden omkring år 200 e.Kr., og som i ældre germansk jernalder (ca. 400-575 e.Kr.) navnlig fandt anvendelse på de smykke- og amuletlignende såkaldte brakteater.

På hornet stod at læse: »ek hlewagastiR holtijaR horna tawido«, oversat til nutidsdansk: »Jeg Lægæst, Holtes søn (eller fra Holt(e) eller Holtingen) gjorde (eller lod gøre) hornet.

Om guldhornenes anvendelse har der været ført talrige videnskabelige og også uvidenskabelige diskussioner, og det får stå hen, om de horn, hvis pludselige forsvinden natten mellem den 4. og 5. maj 1802 fik så stor litterær betydning som startsignalet til romantikkens gennembrud i Danmark, har haft funktion som drikkehorn af kultisk karakter, været tilbehør til en stormands drikkeservice eller måske endda været blæseinstrumenter. Hvor fristende tanken end måtte være, peger motivverdenen i deres kunstneriske udsmykning ikke i retning af vikingetiden, men bagud i tid og mod syd med rod i de græsk-romerske kulturkredse.

Håndværkere og højt værdsatte var også vikingetidens runeristere, som – i modsætning til det store befolkningsflertal – var fortrolige med skriftens magi. Det er nærliggende at sammenligne deres sociale status med medicinmændenes i den nyere tids stammesamfund.

Ikke sjældent møder vi deres navne på runestenene, og i hvert fald én runerister og stenhugger synes på det nærmeste at have virket flere steder i landet. Hans navn var Sote. Sotes navn optræder med sikkerhed på to runestene fra hedensk tid. Den ene er den fynske *Glavendrup-sten* fra ca. 925, og hvis usædvanlig

Morten Malers kalkmaleri af Nadveren i den vestsjællandske Gerlev kirke (ca. 1425) med det selvhævdende skriftbånd: »Martinus Malera bene fecit«, dvs. Morten Maler har gjort det godt. Maleriet befinder sig i skibets østre hvælving, østre kappe. Nationalmuseet fot. 1913.

meddelsomme runeindskrift på 210 tegn er Danmarks længste.

Stenen, som ifølge teksten er rejst efter stormanden Alle af Alles enke Ragnhild, fortæller bl.a., at »Sote ristede disse runer efter sin herre.« Samme Sote må også have stået bag udformningen af den sjællandske *Tryggevælde-sten* (nu på Nationalmuseet), der blev rejst af Ragnhild efter Gunulv, en anden af hendes afdøde mænd.

Kirkernes mestre

Efter vikingetiden fulgte middelalderen og med den kristendommens endelige sejr. Kirkernes udsmykning med inventar og kalkmalerier er for størstedelens vedkommende produkter af tidens

Den ældste navngivne person på dansk grund er vel Lægæst, hvis navn stod på det korte af de to berømte guldhorn fra Gallehus. Hornet gengives her efter en tegning, udført efter originalen i fundåret 1734 af G. Krysing. Nationalmuseet fot.

håndværkere, som lidt efter lidt begyndte at organisere sig i lav.

Stenhuggere, billedsnidere eller træskærere, metalhåndværkere og hel- og halvprofessionelle malere er således mestrene bag landets mange middelalderkirker, der som den eneste bygningsgruppe næsten intakte har trodset århundreders krige og ødelæggelser foruden vind og vejr.

Det var selvbevidste kunstnere, som end ikke veg tilbage for i Guds hus at signere deres værker, men trods alt var det nok de færreste, der gjorde det så selvhævdende og anmassende som den sjællandske Morten Maler (latiniseret: Martinus). I *Gerlev kirke* har han i et skriftbånd tværs over billedet af Nadveren ladet alverden vide, at »Martinus Malera bene fecit«, dvs., at Morten Maler har gjort det godt! og det samme har han gjort hen over et motiv med den dømmende Kristus i *Mogenstrup kirke* og i forbindelse med en opstandelsesscene i *Gimlinge kirke*. Knap så påtrængende er hans navn i gjordbuen i *Kirke Såby kirke* vest for Roskilde.

Morten Maler tilhørte den kunstnerisk frodige sengotiske tid

og virkede, mens Erik af Pommern var konge i begyndelsen af 1400-årene, men han er ikke den eneste identificerbare kirkemaler fra senmiddelalderen. I alt kendes 12-13 stykker, de fleste blot efter de kirker, hvori de optræder, eller ud fra deres malemåde. Fra Øerne kan fremhæves mestre som Mortens Malers formodede elev, kendt som Kongstedmaleren, samt Unionsmesteren, Helligtrekongermesteren, Elmelundemesteren og Træskomaleren og fra Jylland bl.a. Vinderslevmaleren og Markblomstmaleren, og af andre navngivne malere kan nævnes Ebbe Olsen og Simon Petersen i *Bellinge kirke* 1496, Hans Maler i den vendsysselske *Sulsted kirke* 1548 og Ambrosius Maler i *Broager kirke* så sent som 1587.

Kalkmalerierne er med til at bevidne, at håndværkerne i middelalderen var blevet en fuldt integreret og vigtig bestanddel i samfundet. Bedst repræsenteret som tema er byggefagene, f.eks.

Ældre foto (Hude 1903) af nogle af de pragtfulde kalkmalerier i Vigersted kirke på Midtsjælland. Bemærk midterfeltets fremstillinger af smeden med hammer, skrædderen med saks og skomageren med sin læst. Nationalmuseet fot.

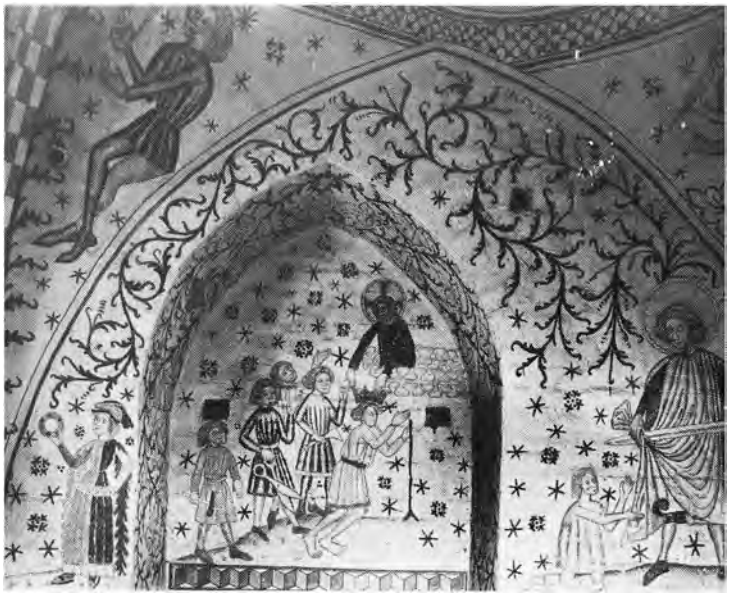

den arbejdende murer i *Tirsted kirke* på Lolland og de travle bygningshåndværkere fra *Brunnby kirke* i Skåne, som dengang endnu var uanfægtet dansk land.

Skomagere, skræddere, bagere og smede var dog de håndværkere, der i løbet af middelalderen blev de talstærkeste og mest betydningsfulde, og som selvfølgelig også optræder flere steder, således i en niche i den overdådigt udsmykkede *Vigersted kirke* nordøst for Ringsted. Her kan man iagttage skomageren ved sin læst, skrædderen med en overdimensioneret saks og smeden med den uundværlige smedehammer i fremstillinger som respektable samfundsborgere.

Gammelt og nyt blandes

I takt med byernes fremvækst oplevede dansk håndværk en betydelig udvikling i disse århundreder. Flere fag stod imidlertid uden for den almindelige fremgang – for vævere og pottemagere synes der f.eks. ikke at have eksisteret noget lav – måske fordi perioden yderligere var med til at uddybe forskellen mellem håndværk og husflid.

Fra forhistorisk tid havde middelaldersamfundet overtaget en lang række fag, hvoriblandt metalarbejde, pottemageri, vævning og træarbejde vel var de vigtigste, og der var flere af disse allerede dengang gamle håndteringer, der havde gennemløbet en anselig udvikling. Den oprindelige keltiske bødkerkunst var eksempelvis kommet hertil engang i jernalderen, men derudover befandt også bådebygningen sig på et højt stade.

De senere års mange udgravninger i vikingetidens største nordeuropæiske by *Hedeby* ved Slesvig har afsløret egentlige håndværkskvarterer inden for halvkredsvolden, og fra byen er der blandt mange andre håndværksremedier bevaret smeltedigler og støbeforme af klæbersten, bl.a. med forme til thorshammeramuletter. Tilstedeværelsen af kammagere er ligeledes bevidnet fra Hedeby, og de nævnes ellers ikke i de skriftlige kilder fra middelalderen.

Fra begyndelsen spillede håndværkerne en hovedrolle i by- og handelsudviklingen, og i Danmarks ældste by *Ribe*, der går tilbage til 1700-årene, levede der fra første færd håndværkere, der

tilvirkede redskaber, husgeråd, beklædningsgenstande, fodtøj, smykker m.m. til byen og dens store, flade opland.

Middelalderen igennem udspaltedes nye erhverv fra de gamle, samtidig med at fagenes oprindelige arbejdsområder blev mindre. Allerede i vikingetiden har guldsmedenes fag eksisteret side om side med jernsmedens, som derefter begyndte at deles op i flere grene. Der kom nu både grovsmede og klejnsmede, og under den påfølgende udspecialisering tilkom knivsmede, sporesmede og sværdfegere m.m.

Håndværksfagenes manifestering indebar imidlertid også en gradvis fastlåsning af udøvernes tekniske kunnen, og det er en karakteristisk følge heraf, at håndværkernes organisationer og sociale stilling i senmiddelalderen holdt sig stort set uændret helt frem til industrialiseringsgennembruddet i 1800-tallet.

Detalje af kalkmaleri i Brunnby kirke i den på maletidspunktet (slutningen af 1400-årene) endnu danske landsdel Skåne. Scenen viser Skt. Andreas, der forgæves forsøger at prædike for den travle murer (med murerske i hånden) og dennes håndlangere på vej op ad stigen. Kvinden bag mureren blander mørtel. Nationalmuseet fot.

Købstadhåndværkere og landhåndværkere

Af Ole Degn

Fra middelalderen og helt frem til næringsfrihedsloven af 1857 var det de danske kongers og de skiftende regeringers politik at koncentrere handel og håndværk i byerne. Byerne eller købstæderne skulle have monopol på disse erhverv, de såkaldte byerhverv. Det blev slået fast i en række bylove fra 1300-årene og i Erik af Pommerns forordning af 1422, der for håndværkernes vedkommende påbød, at de skulle løse borgerskab i en by som forudsætning for udøvelse af deres fag.

Siden udvikledes styrings- og kontrolbestemmelserne stadig mere. Baggrunden for det hele var ønsket om dels at fremme borgernes og samfundets velstand og dermed skatte- og afgiftsbetalingsevnen, dels at sikre forsyningen af landet med nødvendige varer.

Købstadhåndværkere over for landhåndværkere

Selv om man allerede i middelalderen med godt 80 købstæder havde fået et forholdsvis stort antal byer, var der alligevel med den tids vej- og trafikforhold langt imellem dem. Den store bondebefolkning havde vel et forholdsvis lavt forbrug og søgte endda i vidt omfang at dække dette gennem selvforsyning; men alligevel var der visse håndværkerydelser, man ikke kunne undvære. Derfor var det nødvendigt at give udøverne af visse håndværksfag tilladelse til at virke også ude på landet.

Ved Christian 3.'s reces 1537 blev det bestemt, at grovsmede, tømrere, murere, skindere, skræddere (der syede vadmel, bøndernes enkle, hjemmevævede klæde) og simple skomagere måtte bo og virke på landet. Bestemmelserne gentoges i recessen 1558 og i privilegierne for den borgerlige stand 1661.

Ved en forordning af 1681, der gentoges i Danske Lov 1683, føjedes til de nævnte fag yderligere bødkere, teglbrændere og pottemagere (der fremstillede jydepotter, sorte potter), hjulmænd og vævere (som vævede vadmel og blår- og hampelærred).

Man fik altså efterhånden en længere række håndværk på landet, men der var fortsat et skarpt skel mellem byhåndværkere og landhåndværkere. De førstnævnte var i mange fag og i de større byer medlemmer af et håndværkerlav, der stillede krav til uddannelsesniveau og færdigheder, mens de sidstnævnte i almindelighed stod uden for lavene, formentlig ofte havde en dårligere uddannelse og i stort omfang blot havde håndværket som et delerhverv ved siden af landbrug.

Med tiden synes der at være blevet stadig flere landhåndværkere i forhold til byhåndværkerne. Det gælder både lovlige og ulovlige landhåndværkere, således som det eksempelvis antydes af et kancellibrev fra 1556, der taler om, at skomagere, smede, remmesnidere, kedelsmede, grydestøbere, sadelmagere, guldsmede, sværdfegere, glarmestre og skræddere bruger deres håndværk i landsbyerne i *Aalborgs* omegn. Her nævnes altså en lang række håndværksfag, der ikke officielt var tilladt på landet.

Købstadhåndværkere og landhåndværkere i tal

Lovgivningen gav byerne monopol på håndværket. Men virkeligheden blev en anden. Hvordan det talmæssige forhold var mellem by- og landhåndværkere kan vi tidligst danne os en vis forestilling om for 1600-årenes anden halvdel.

Af den næsten halve million indbyggere, der da levede i det Danmark, der i 1660 havde mistet Skåne, Halland og Blekinge, var godt en femtedel byboere. Af disse omfattede håndværkerne og deres familier formentlig godt en fjerdedel eller henimod 30.000 personer. På landet skulle der ifølge skattelister have været henved 1.000 håndværkere, tilsyneladende altså kun et lille tal sammenlignet med byernes. Men måske angiver skattelisterne for få håndværkere, idet mange af landhåndværkerne som nævnt også levede af et landbrug.

Da vi med den første bevarede folketælling, fra 1787, får mere sikre tal, er billedet et helt andet. Af den samlede befolkning, der nu var på godt 840.000, var fortsat godt en femtedel byboere. Af disse var godt en ottendedel eller godt 22.000 håndværkere med deres familier. Men af den store landbefolkning var omkring en fjortendedel eller henved 47.000 personer håndværkere med

deres familier, altså nu mere end dobbelt så mange som i byerne. Efter en betydelig vækst i tallet af håndværkere i 1800-årene var forholdet omkring 1850 ikke så grelt, men fortsat var væsentlig mere end halvdelen af håndværkerne i Danmark at regne som landhåndværkere.

Lavene og deres kontrolvirksomhed

Et vigtigt led i byernes hævdelse af deres eneret til håndværk var lavene. I de større byer sluttede håndværkerne inden for hvert af de større fag sig sammen i faglige foreninger, i lav, og disses medlemmer måtte alene udøve de pågældende håndværk i disse byer. Sådanne lav kender vi helt tilbage til ca. 1200, med *Slesvigs* bagerlav som det ældste; men det var ingenlunde alle byer, der opnåede at få lav. I mindre byer som *Ringkøbing, Hjørring, Skagen, Sæby, Ebeltoft, Mariager, Hobro* og *Grenå* ser man overhovedet ingen lav. Disse byer var ganske enkelt for små til, at man inden for selv de større håndværk kunne brødføde så mange mestre, at de kunne danne et lav. Lavene kunne ellers være små nok. I anden halvdel af 1600-årene var *Nyborgs* skomagerlav således en tid lang ubetydeligt og omfattede blot oldermand, en bisidder og en enkelt mester, der troligt afholdt møder og overvejede det højlovlige lavs anliggender.

Når man betænker, at 34 af de 73 danske købstæder i 1801 endnu havde under 1.000 indbyggere, vil man ikke finde det mærkeligt, at et stort antal byer aldrig havde noget lav. I tiden indtil 1700 ser man i alt blot ca. 300 lav i vore mange byer. Oprettedes der efter den tid fortsat adskillige lav, så var dog stadig mange byer små. Endnu i 1857, da lavene afskaffedes som følge af næringsfrihedsloven, havde 45 byer under 2.000 indbyggere.

Vogtede lavene nidkært over deres rettigheder, så arbejdede de indadtil energisk på gennem adgangsbegrænsninger og fastsættelse af priser og kvaliteter at mindske konkurrencen, herunder også den forhadte ulovlige konkurrence. Dog var det også en vigtig aktivitet at skabe sammenhold mellem medlemmerne og at yde økonomisk og anden hjælp, når medlemmer eller deres familie kom i vanskeligheder.

Håndværkets fag

Byernes håndværkere fordelte sig allerede i middelalderen på et stort antal fag, og tallet af fag øgedes stadig ned gennem tiden i takt med den materielle kulturs udvikling. Alt i alt finder man gennem årene mere end halvandet hundrede håndværksfag. Af disse er igen mange forsvundet gennem tiden, ikke mindst inden for de sidste hundrede år med den industrielle udvikling, maskinernes overtagelse af produktionen i mange fag og gamle materialers afløsning af nye.

Hjørring 1677, således som man ser byen skildret i Peder Hansen Resens manuskript til det store topografiske værk »Atlas Danicus«. Det var begrænset, hvad der var plads til af håndværkere i den lille by, der med 582 indbyggere i 1672, 598 i 1769 og 744 i 1801 var placeret mellem de henved 40 købstæder med under 1.000 indbyggere.

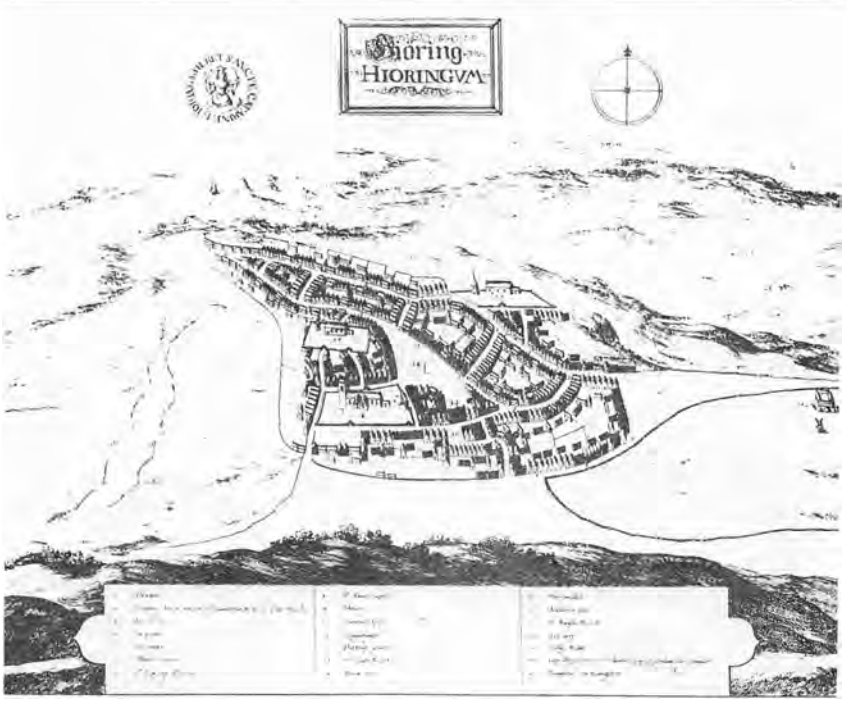

15 84

AALBORG BAGGERIS LAUG SEIGL 1687

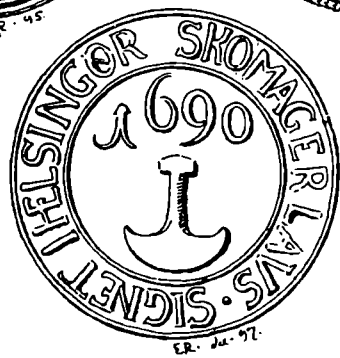
SIGNET IHELSINGØR SKOMAGER LAUS
1690

SEIGL NYESTEDS SMEDE AMTS

HILLERØD SKRÆDER LAUGS ZEIEL
1735

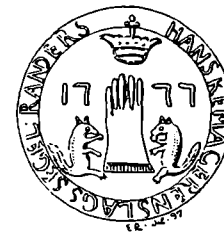
HANS KEMAGERENS LAGS SEIGL RANDERS
17 77

Flest fag havde man i tekstil- og beklædningsfagene, der tegner sig for mere end 40 fag; derefter kom jern- og metalfagene med godt 30 fag, bygge- og anlægsfagene med godt 20, træfagene med henved en snes og levnedsmiddelfagene med henved en halv snes samt yderligere en række mere specielle fag, hvoraf man finder omkring en snes.

Der var altså i byerne langt flere fag end dem, der officielt var tilladt på landet. Man har dog aldrig i nogen by på noget tidspunkt haft alle disse fag repræsenteret på én gang. I *København* finder vi vel altid langt det største antal fag; men denne by er også alene med sin størrelse enestående. Havde man i hovedstaden i 1660 hele 83 forskellige håndværksfag, så finder man i provinsbyerne næppe i noget tilfælde mere end 35-40 fag, heller ikke i 1700-1800-årene. Dette er endda tallet for de større byer, som *Aalborg, Odense* og *Ribe,* mens de mange små byer på under 500 indbyggere næppe kan opvise mere end 10-15 fag.

De vigtigste håndværk

Af de enkelte fag var langt de mest talstærke og udbredte skræddere og skomagerne, der i tal kunne overgå hver af de øvrige samlede faggrupper. Også felberedere (tilberedere af skind), smede, snedkere, murmestre og bartskærere eller barberere finder man i så godt som enhver by, mens bagere, slagtere, hattemagere og vævere forekommer i de fleste.

Mange fag optræder derimod kun i de større byer eller i byer, der som administrative centre eller på anden måde havde en særlig baggrund. Byerne har formentlig allerede langt tilbage i tiden stået i et rangsystem, et hierarki, og i de større byer var der

Lavssegl med håndværkerredskaber og håndværksprodukter. Københavns bryggerlavs segl 1584, med mæskeåre og lettebøtte, dvs. bøtte eller spand på et langt skaft. Aalborg bagerlavs segl 1687, med kringle, to brød og en bolle. Helsingørs skomagerlavs segl 1690, med den karakteristiske halvmåneformede skomagerkniv. Nysted smedelavs segl 1728, med smedetang, hammer og et karakteristisk produkt, en nøgle. Hillerød skrædderlavs segl 1735, med skræddersaksen. Randers handskemagerlavs segl, 1777, med handske med et egern på hver side. Efter C. Nyrop i »Tidsskrift for Kunstindustri (1897), s. 173 og 203, og »Tidsskrift for Industri« (1902), s. 48.

plads for mere differentierede og specialiserede håndværk, idet sådanne byer var centre ikke blot for det mindre opland, men også for et større, hvori der lå en række mindre byer. På forskellig måde kunne dog den enkelte by vise sit særpræg. I en by som *Aalborg* var der gennem lange tidsrum forholdsvis mange bødkere, idet behovet for tønder var stort i den gamle sildeby; en by som *Kolding* var kendt for sine knivsmedearbejder, og *Odense*, *Viborg* og *Randers* var kendt for deres handsker og havde forholdsvis mange handskemagere.

Tekstil- og beklædningshåndværkere

Håndværkerne inden for den store gruppe af tekstil- og beklædningshåndværkere falder naturligt i to store hovedgrupper, dem, der arbejdede med tekstiler, og dem, der arbejdede med læder.

Af tekstilhåndværkerne bemærker man først og fremmest skrædderen, hvis redskaber var få, foruden nålene sakse, prene og pressejern. Væverens redskaber var derimod blandt de mest omfattende og kostbare hos håndværkerne til langt op i 1800-årene; væveren havde store, ofte dyre væve og til behandling af garnet, før det kom på væven, en lang række redskaber, som spindehjul, garnvinde, haspetræ, spolehjul, spelthjul (hvormed han på en spole vandt garnet, der skulle bruges til islæt i væven), redekamme og børster samt trendbord, trendkiste og stillebænk. Hattemageren fremstillede selv af uld med sine filtjern, fakholter, den filt, hvormed han lavede sine hatte. Og rebslagerens redskaber på den lange reberbane med spindeboden for enden var hjulet, hvorover var anbragt kronen, på hvis spindler tovet spandtes, efter at hampen var heglet igennem et par gange og spundet.

Læder- og skindarbejderne kan efter garvestofferne inddeles i buntmagere og skindere eller pelsnere, der garvede med alun (hvidgarvning), skomagere, der garvede med bark (rødgarvning eller logarvning) og remmesnidere, punge- og taskemagere, sadelmagere, semsberedere og felberedere, der garvede med fedt (semsgarvning), idet handskemagerne fordelte sig på alle tre typer. Den førstnævnte gruppe arbejdede med skind med hår, de to sidstnævnte grupper med huder uden hår (læder); og i den

Landsbytømrerens værksted, malet af Christen Dalsgaard 1855. Værkstedet er simpelt og redskaberne få og enkle, og dog adskiller interiøret sig ikke stort fra mangen købstadhåndværkers, således som man ser dem på fotografier fra tiden omkring 1900. Hirschsprungske Samling.

førstnævnte gruppe arbejdede buntmagerne med vildtskind – af dyr som losser, ulve, ræve, måre, oddere, egern og hermeliner – skinderne eller pelsnerne med lamme- og fåreskind. Til den mekaniske behandling af huderne benyttedes skavejern, krakeljern, falsejern, og til den videre forarbejdning af det fremkomne råmateriale benyttede fagene deres karakteristiske værktøj, handskemageren saks og presseknevler, sadelmageren hammer, saks, passer og ambolt, skomageren knive og syle, hammer og tang, skærefjæle og bankeblok, skojern, skostikke og læster.

Bygnings- og anlægshåndværkere

Af bygnings- og anlægshåndværkere bemærker man tømmermanden med passer, vinkel, hammer, bindøkse, bredbil, skar-

økse, syldøkse, buløkse og højøkse, naver og stiksav; murmesteren med murske, hammer, passer, vaterpas eller vagebræt, vinkel og hængelod; glarmesteren med loddejern og krøsel – dvs. et jernredskab med et hak, til at afbrække småfliser af glas – maleren med palet og malestok; og blytækkeren med skiferhammeren.

Træhåndværkere

Af håndværkere, der arbejdede i træ, bemærker man bødkeren eller kimmeren, hvis redskaber var passer, tengsel (bødkerøkse), lugøkse, retkniv eller krumkniv, navere og spigerbor; drejeren, der arbejdede med drejelad, drejejern og krumpasser, save og økser, navere og spigerbor samt høvle; og snedkeren, hvis værktøj var høvl, vinkel, passer, smig, stregmål, stemmejern, huggejern, snitser (skærekniv til at ridse linjer med tværs over træets årer), navere, save, træhammer og skarøkse.

Levnedsmiddelhåndværkere

Af håndværkere, der forarbejdede levnedsmidler, kan nævnes bageren, der ved sin ovn med rager og skødseler havde et arbejdsbord, værkbordet, og trug til mel; bryggeren, hvis redskaber kunne være omfattende, med støbkar, gildkar (til gæring af øllet), svalekar, lågkar, tappekar, spande, lettebøtter (bøtter eller spande på et langt skaft til at øse med fra dybe kar), mæskeårer, urte- og vandrender til at forbinde de forskellige kar med og ofte et større antal tønder til opbevaring af produktionen; og slagteren, hvis redskaber, økser og knive, var lidet omfattende.

Andre håndværkere

Af den noget brogede gruppe af andre håndværkere, der mere eller mindre står for sig, bemærker man bartskæreren eller barberen, hvis redskaber ikke blot var sæbekop og ragekniv, men også tang, simenål, sneppertjern (til åreladning), knive, glas og salvebuddike; og bogbinderen med bogbinderpresse, hæftelade og bogbinderhøvl; samt en lang række håndværkere, hvis produkter var ret ensformige eller specialiserede, som krudtmagere, retmagere eller rørmagere (der fremstillede redskaber til væve), soldemagere, spandemagere og sæbesydere.

Købmandsgården og udlejningsboderne set ved siden af hinanden viser kontrasten mellem købmændene og håndværkerne. Med et par hundrede meters afstand ligger de i Ribe, købmandsgården på hovedgaden Overdammen, de to boder i sidegaden Præstegade. Købmandsgården, der har haft et bolig- og lagerareal på henved 300 m², er opført 1586 og beboedes af købmænd og borgmestre. Boderne, der hver er på blot ca. 40 m², er opført kort efter 1626 og beboedes af håndværkere og andre småkårsfolk.

Landhåndværkernes fag

For håndværkerne på landet var der ikke altid tale om en skarp fagdeling, hvilket måske til dels forklares af, at det faglige niveau i forvejen ikke lå så højt. Man ser således i 1600-årene adskillige håndværkere arbejde som både blytækker og murer, som både blytækker, murer og glarmester samt som både tømrer og murer osv.

I 1700-årene, hvor landsbyskolerne begyndte at spille en større rolle, var det ikke ualmindeligt at se en skolelærer arbejde som murer eller tømrer om sommeren, når børnene alligevel var optaget af arbejdet som medhjælpere i landbruget. En skolemester i Vendsyssel drev det endda så vidt, at han i folketællingen 1787 kunne betegnes som både skolemester, podemester og – bogbinder. Hertil kom så, at landhåndværkerne i stort omfang også drev et landbrug. Landsbysmeden var ofte husmand eller inderste lige såvel som eksempelvis skomageren, skrædderen og væveren.

Efterspørgsel og konkurrence

Med det lave produktionsniveau, man til langt op i 1800-årene

havde såvel inden for det helt dominerende erhverv, landbruget, som inden for håndværket, var det en meget begrænset produktion, der var til fordeling blandt befolkningen. Tilmed var fordelingen meget skæv, idet en lille overklasse af store godsejere, større embedsmænd og store købmænd sad på de store indkomster, mens den brede befolkning i lange tidsrum levede på et eksistensminimum.

I en sådan befolkning var efterspørgselen efter varer og tjenesteydelser ringe. Størsteparten af befolkningen måtte i det væsentligste klare sig med de produkter, man selv kunne fremstille, og de velhavende efterspurgte ofte udenlandske produkter, idet de fandt de hjemlige håndværksprodukter forholdsvis for dyre eller af for ringe kvalitet. Derfor var der både i byen og på landet forholdsvis alt for mange håndværkere, og de stod almindeligvis over for en stor konkurrence, ikke blot indbyrdes i byen, men også fra andre byer, fra markeder, fra udlandet – og fra den ulovlige konkurrence.

De forholdsvis mange mestre i en by kunne true hinandens eksistens. Derfor måtte lavenes love, lavsskråerne eller lavsartiklerne, have bestemmelser om, at ingen mester måtte tage en andens kunder fra ham ved hans salgsskammel, fysisk, med lokken eller med ord, og at ingen måtte laste en andens arbejde, når det var solgt.

Også konkurrencen om råvarer og arbejdskraft måtte begrænses, og derfor stilledes der bl.a. krav til mestrene om ikke at overskride et bestemt tal for svende og ikke at give højere løn end andre, sammenkædet med forbud mod, at mestre lokkede andres svende til sig. Det gennemgående tema i alle de konkurrencebegrænsende bestemmelser var, at ingen måtte have for meget og ingen mangle noget.

Konkurrencen fra andre byer, fra markeder og fra udlandet kunne man dog kun i ringe grad værge sig imod. Man klagede vel ofte og forsøgte vel med jævne mellemrum at få øvrighed og konge til at indføre ét, så et andet forbud; men sådanne ønsker kunne øvrigheden af hensyn til borgernes forsyning ikke opfylde.

Af samme grund var handelen fri på de årlige markeder, de store købestævner, hvor håndværkere såvel som købmænd og

Skibstømrere i arbejde ved Fåborg havn, malet af Peter Hansen. Aarhus Kunstmuseum.

kræmmere fra andre byer måtte handle frit med byens indbyggere og oplandets bønder uden om stedets handlende og håndværkere. Markederne gav vel tilstrømning af kunder, men også af konkurrenter, og der er talrige eksempler på konkurrencestridigheder, som da hattemagerne og skomagerne fra *Viborg* en martsdag år 1700 var i færd med at rejse boder på markedet i *Århus*, og Århus-skomagerne og hattemagerne kom over dem, væltede deres opstillinger og forjog dem »med gevalt.«

Skadelig var også konkurrencen fra udlandet, både fra varer, der importeredes af danske købmænd, og fra varer, der bragtes hertil af udenlandske handlende og håndværkere, der kom til markederne rundt om i byerne og på landet. Den konkurrence, man til stadighed hører mest om, var dog den ulovlige, konkurrencen fra bønhaser og fuskere – personer, der uden at have gjort mesterstykke og uden at være indtrådt i et lav i smug arbejdede selvstændigt – og fra landhåndværkere, der udøvede andre end de få håndværk, der var tilladt på landet. Talrige sager fra domstole og fra lavene vidner om, at den ulovlige konkurrence

har været ganske omfattende. Håndværkere som bagere og skomagere synes at have været særligt truede. Ofte så man bønder, der syede fodtøj ikke blot til salg i landsbyerne, men også på torve- og markedsdage i byerne.

Indtægts- og formueforhold

Med det lave produktionsniveau, indtægtsfordelingen i samfundet, konkurrencen osv. fulgte for håndværkerne til langt op i 1800-årene sådanne indtjeningsmuligheder, at de økonomisk og socialt måtte blive lavt placeret i samfundet, med kun ufaglærte, arbejdsløse, enker og gamle i en dårligere stilling. At håndværksvirksomhederne i almindelighed var små, enten uden svende eller med en enkelt eller to, bidrog yderligere hertil.

For håndværkere, der som murere, tømrere, tækkere og malere arbejdede i arbejdstagererhverv, på timeløn, var lønnen lav; for

Skomagerværksted fra anden halvdel af 1500-årene. På dette udsnit af skomagermester Jens Pedersens malede glasrude fra 1583 fra skomagernes lavshus i Odense ser man i baggrunden mester, der skærer læder med den halvmåneformede skomagerkniv, i forgrunden svend og lærling på de trebenede stole, der var så karakteristiske for skomagerhåndværket. Odense Bys Museer. Wermund Bendtsen fot.

P. S. Krøyers maleri »Fra Burmeister & Wains Jernstøberi« (1885) illustrerer overgangen herhjemme fra håndværk til industri i slutningen af 1800-årene. B. & W. var oprindelig grundlagt 1843 som et maskinværksted på Christianshavn, men ændredes 1872 til et aktieselskab. Krøyer havde tidligere malet »Smedien i Hornbæk«, der viste smedene i arbejde, som man havde set dem i århundreder. Statens Museum for Kunst.

håndværkerne i produktionserhvervene, som bagere, slagtere, skomagere og smede, betød det lave produktionsniveau, virksomhedernes ringe størrelse og afsætningsvanskeligheder, at indtjeningen blev ringe.

Forholdene afspejles tydeligt i håndværkernes boligforhold, hvor man ser håndværkerne sidde i små huse og boder på 30-40 m^2, mens de store købmænd og større embedsmænd kunne sidde i store huse og gårde med arealer på det tidobbelte. Svarende hertil boede håndværkerne væsentligst i byens sidegader og baggader og i yderkvarterer, mens vi finder købmænd og embedsmænd i hovedgaderne og ved de centale strøg.

Håndværkernes sociale placering

Landhåndværkerne var socialt ikke højt placeret. Byernes håndværkere så ned på dem, fordi de var dårligere uddannet, ikke

Reberbanen ved Østervold i København omkring 1900. Rebslagerfaget blev under industrialiseringen et af de mest udsatte håndværksfag, idet industrien efterhånden næsten helt overtog produktionen.

havde aflagt mesterprøve og stod uden for lavene; og af økonomiske grunde var de ofte tvunget til også at drive et lille landbrug. Men heller ikke byhåndværkerne stod højt i samfundet, med deres lave indkomster og levestandard, deres manglende indflydelse i byens råd, hvoraf de ifølge lovgivningen ikke kunne blive medlemmer – byrådets pladser var siden middelalderen forbeholdt købmænd, først i de seneste hundrede år før enevældens ophør i 1849 finder man enkelte af de mest velstillede håndværkere i rådene i en række byer.

Trods fællespræget ser man i håndværkergruppen en vis lagdeling, inden for faget bestemt af den enkeltes dygtighed, held, sociale baggrund, geografiske placering osv., mellem fagene bestemt af de tekniske muligheder, afsætningsforholdene og produkternes uundværlighed.

Guldsmedens sociale position var altid ret fornem; han kunne nå op i nærheden af købmanden. Næstefter guldsmeden fulgte skomageren, smeden, bageren og slagteren, hvis placering bl.a. forklares af, at skomageren med sin garverivirksomhed kunne have en vis stordrift, at smeden kunne producere for et større

marked og at bageren og slagteren stod med livsnødvendige produkter. Alligevel må man ikke overvurdere disse håndværkeres økonomiske og sociale muligheder. »Skomagerens kone og smedens hest kan ikke få nye sko«, lød ordsproget i 1500-årene. Og endda fulgte efter de lidt bedrestillede håndværkere det store brede lag, hvor mange formentlig havde vilkår svarende til landhåndværkernes.

Det kan derfor ikke undre, at håndværkerne så meget mere værnede om deres sociale anseelse. Lavsartiklerne stillede strenge krav til ægte fødsel og uberygtet vandel, når læredrenge skulle antages og mestre optages i lavet. Og håndværkeren nærede en dyb respekt for sit fag og sin klasse. Håndværkernes sociale placering var dog en sådan, at de i det væsentligste stod isoleret over for købmænd og højere embedsmænd. I adskillige tilfælde ser man vel håndværkersønner blive præster; langt oftere ser man dog håndværkersønner blive håndværkere, idet den væsentligste tilgang til håndværket i øvrigt var unge, der vandrede til byerne ude fra landsbyerne.

Skomager med værksted hjemme, malet 1886 af Carl V. Meyer. I 1880'erne måtte håndskomagerne sy om kap med de stadig hurtigere maskiner i skotøjsindustrien, og med rette blev skomagerfaget beskrevet som et elendighedens erhverv.

Næringsfrihed og håndværksvirksomhed

For håndværkerne ændredes forholdene på flere måder med næringsfrihedsloven af 1857. Med dens ikrafttræden i 1862 afskaffedes lavsvæsenet, og der indførtes næringsfrihed eller fri næring, idet man dog viste håndværket det hensyn, at håndværk ikke måtte forbindes med handel og kun for visse fags vedkommende måtte udøves inden for en afstand af 1 mil (ca. 7,5 km) fra købstæderne; disse såkaldte læbælter ophævedes dog 1920.

En række håndværk regnedes yderligere for bundne næringer, og udøvelse af dem forudsatte løsning af næringsadkomst; de nærmere bestemmelser herfor var fastsat i næringsloven af 1857 og senere lovgivning og i de næringsvedtægter, der udfærdigedes for hver købstad og hvert amt af Indenrigsministeriet, fra 1914 af Ministeriet for Handel og Søfart. Næringsadkomst kunne erhverves mod betaling af en forholdsvis lav næringskendelse, en afgift, der én gang for alle betaltes til kommunens kasse.

I købstæderne betegnedes næringsadkomsterne som borgerskaber, for kvinder dog som næringsbeviser, den samme betegnelse som på landet. Det gamle skel mellem by- og landhåndværkere kunne ikke slettes gennem lovgivning. Endnu i slutningen af 1800-årene blev landhåndværkerne karakteriseret som dårlige fagfolk, og byhåndværkerne vedblev at se ned på dem.

Håndværkere og industri

På den tid, man fik næringsfrihedsloven, var flere håndværk og håndværksprodukter allerede begyndt på en udvikling henimod mekanisering og industrialisering.

Produktiviteten øgedes, en række håndværksvirksomheder begyndte at vokse i størrelse; adskillige håndværksmestre blev fabrikanter, mange gamle produkter industrialiseredes, og nye kom til. Håndværket fortsatte, ofte betegnet den lille bedrift eller den mindre industri. Men en væsentlig del af det gamle håndværk overtoges af den nye industri, som i statistikken defineredes som virksomheder med seks ansatte eller derover. Mange fag levede imidlertid videre og andre tilpassede sig de nye tider som reparationshåndværksfag, der vedligeholdt industriens produkter, eller som fag, der installerede dem.

Håndværkerlavene

Af Finn Grandt-Nielsen

Håndværkerforeninger i traditionel forstand var kendt i Danmark i godt og vel 500 år, før de ret brat ophørte efter næringsloven af 1857. Købstadens liv var præget af håndværkere og handlende; og allerede tidligt i middelalderen fandt disse mennesker sammen i selskaber, hvis formål var gensidig støtte. Det var de såkaldte gilder, der alle havde et kraftigt religiøst fundament. Købstaden åd mennesker. Familiernes fortsættelse og sammenhold var ikke så udpræget som på landet. Der skete derfor en stadig tilflytning fra landdistrikterne. Desuden kom mange håndværkssvende fra udlandet, fra de øvrige nordiske riger og de tysktalende områder af Nordeuropa. Før reformationen eventuelt også fra lidt fjernere lande i form af specialister inden for den stærkt internationale katolske kirke. I gildet kunne et medlem med husstand finde hjælp under sygdom, ulykke, fattigdom og dødsfald i familien. Gilderne havde almindeligvis forbindelse med hver deres kirkelige institution, enten det nu var en sognekirke eller et kloster. Her havde de specielle altre eller kapeller, hvor man f.eks. kunne pleje afdøde medlemmers interesser i det hinsidige. Uden for gilderne stod skarer af ufaglærte og fattige, der udelukkende var henvist til almisser fra private eller hjælp i tiggermunkeklostrene.

Lavsvæsenets opdukken

Fra noget før 1400 begyndte håndværkerne at samles i egne selskaber, lav (laug), der i modsætning til gilderne havde et mere fagligt præg. Her drejede det sig dog også i høj grad om den indbyrdes solidaritet omkring menneskelige problemer. Men man interesserede sig også for forsyning med råvarer, salgspriser og f.eks. begrænsning i antallet af mestre for et bestemt fag. På den måde sikredes de enkelte medlemmers eksistensgrundlag.

På den anden side interesserede offentligheden, bystyret og kongemagten sig også levende for priser og vareforsyning. Det

Lavsseglenes symboler med afbildninger af redskaber eller håndværksprodukter byggede ofte på århundredgamle traditioner. Her vises seglene for Skanderborgs skomagere 1751, Odense rebslagere 1745 (bemærk de tre kroge på en stok midt på reberbanen) og Århus drejere 1760.

førte til, at håndværkerne kom til at spille en underordnet rolle i forbindelse med byernes styre. En håndværker kunne ikke opnå ledende poster, og lavene blev sat under opsyn af byrådet. Dette blev første gang fastlagt i Erik af Pommerns lovgivning om købstæder. Til gengæld fik byhåndværkerne eneret på produktion af varer. På landet måtte kun findes de aller mest nødvendige fag. Håndværkerne kunne endvidere afsætte deres produkter ikke alene i deres egen by, men også på markeder i fremmede købstæder.

Tid efter anden blev enkelte fags organisationer eller lavsvæsenet i almindelighed forbudt. Men foreningslivet fortsatte som oftest på lavt blus eller ganske uanfægtet – indtil det blev tilladt igen. I middelalderen skete det 1507 for skomagerne og 1526 for alle lav. Et af de ældste fag, der optræder i lavssammenhæng, er bagernes, og det skyldtes netop offentlighedens interesse for

brødpriser. Noget lignende gjorde sig senere også gældende med ølbrygning. Begge dele lå på grænsen mellem husholdning og specialistarbejde ligesom slagterfaget. Men i øvrigt var det de talstærke fag, der optrådte først. Beklædningshåndværkere som skomagere og skræddere samt i mindre omfang skindere og buntmagere. Gamle lav fandtes desuden for de mange afskygninger af smedehåndværket. Her optrådte store sammenslutninger for håndværkere, der i fællesskab forarbejdede kostbare forbrugsgoder. Til eksempel dannedes omkring 1450 et lav for guldsmede, remsnidere og sværdfegere i Svendborg og 1490 en forening af malere, guldsmede, snedkere og glarmestre i den vigtige by Flensborg. Disse mestre har givet vis haft økonomisk fordel af at stå sammen om de faglige opgaver.

De store foreninger kunne have lavshuse, som f.eks. skomagere, skræddere og smede i Odense, hvor ejendommene lå centralt placeret tæt ved Sankt Albani kirke og Sankt Knuds kloster. De to af lavshusene fandtes på samme sted helt til afslutningen i 1862 – fem år efter næringsloven.

Svendeskråerne

Svendene dannede også foreninger til gensidig støtte. De var dog underordnet mestrene, men her blandede bystyret sig ikke. Både mester- og svendeforeninger havde love om foreningslivet. Disse skråer findes nedskrevet fra kort efter 1400. Et par af de ældste er fra svendene. Det skyldtes, at mestrenes love ofte blev inddraget i forbudstider og i øvrigt oftere trængte til fornyelse. Svendene koncentrerede sig om de menneskelige forhold, og de skiftede ikke så hyppigt som de faglige.

I en af de helt gamle svendeskråer hedder det i indledningen: »Det skete så i fortiden, at stor død regerede over al verden, den man kaldte pesten. Da frygtede såvel unge som gamle, fordi at døden han sparer ingen. Da frygtede også skomagersvende ... da gik de til oldermand og stolsbrødre, som da var forstandere i skomagerlauget i Odense og bad dem, at de ville gøre og unde dem at have et kompagni.« Derefter følger 38 paragraffer om stort og småt vedrørende gensidig hjælp og især selskabelighed. Adskillige generationer senere blev tilføjet yderligere fire nyttige

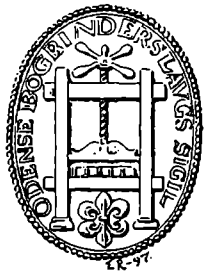
ODENSE BOGBINDERSLAVS SIGIL

PERUQUE MAGERNIS LAUGS SEIGL I KIØBENHAVN

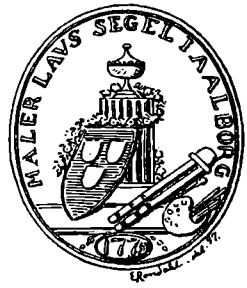
MALER LAVS SEGEL I AALBORG

POTTEMAGERNES LAUGS SEIGL ODENSE

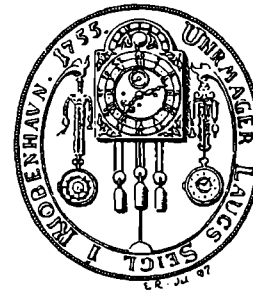
KIØBENHAVN. 1755. UHRMAGER LAUGS SEIGL I

KIØBENHAVN LAVS SEIGL

regler. Ingen måtte gå til drikkegilde med kniv. Svendenes ledere skulle tage vare på medlemmernes og fremmede gæsters våben. Ingen måtte skille et par svende, der sloges på gulvet, ad uden tilladelse fra skafferne. Den sidste af de nye regler indskærpede mødepligten. Alle bøder skulle betales med øl, en kvart tønde af gangen.

De fleste af skomagersvendenes gamle bestemmelser handlede også om fugtige sammenkomster. Ingen svend måtte slå kander eller skåle itu, spilde øl af hovmod, kaste op eller gøre »ulyd«, når skafferne talte. Bagefter var det forbudt »at gøre sig galen om aftenen og løbe eller gå og hugge i sten med sværd eller slå med spyd på andre folks døre og vinduer« samt at gå på åbenbar horekro. Til daglig måtte ingen skomagersvend gå på gaden i sit skødeskind eller smide gamle sko eller sten efter andre i skoboden. Det har vel oftest været læredrengen, der stod for skud.

Mestrenes love

Mestrenes lige så omfattende love handler om organisationspligt, ægtefødsel, mesterprøve og optagelse i lavet samt om de omfattende traktementer i den anledning. Ingen mester måtte gå i retten med et problem, før end det var drøftet internt. Blev en sådan sag senere tabt, kostede det en kollosal mængde øl. Ingen måtte overtage en andens svend eller pige inden skiftedag. Svendene skulle have løn til tiden og måtte kun holde en enkelt »frimandag« om året. Odense skrædderes og overskæreres lov fra 1492, hvorfra disse bestemmelser stammer, har i alt 52 paragraffer. Et lignende antal er almindeligt overalt. Indhold og rækkefølge varierer efter lokalt behov.

Zünften

Kort før 1600 begyndte zynften at præge det danske lavsvæsen. Dette begreb hænger sammen med håndværks skik og brug i de

Lavssegl repræsenterede nogle af de sjældne fag. Øverst til venstre Odense bogbindere, Aalborg malere og Københavns parykmagere, derunder Odense pottemagere, Københavns stolemagere og urmagere. Af de tre nederste fandtes i hele Danmark kun det ene lav og af de tre øvrige bare tre i alt.

tysktalende lande. Dets indhold kan dog opvise forskelle fra fag til fag. De ændrede skikke optrådte nogenlunde samtidig i de større byers lav, f.eks. i København, Helsingør, Aalborg og Odense. En af de helt grundlæggende ting var, at svendene opnåede en betydelig mere uafhængig status end før. Den blev understreget af ceremonier, der var fælles for hele det nordeuropæiske område, hvor svendene vandrede. Mestrene respekterede skikkene – de havde jo selv været svende – og kunne i modsat fald næppe skaffe sig arbejdskraft.

Svendene holdt nu i større udstrækning selv kro, enten hos en af de gamle mestre eller hos en gæstgiver ude i byen. Foran deres tilholdssted blev hængt et større skilt med fagets mærke og ofte både dansk og tysk tekst. Dette hang sammen med stedets funktion som herberge for rejsende svende og som arbejdsanvisning. I svendeherberget hang en tavle med mestrenes navne, de ældste først. I samme rækkefølge skulle svenden søge arbejde. Fandtes i samme beværtning flere fag, hang der over hvert bord et mindre stueskilt med lavets mærke. Skiltene blev flyttet, når svendene skiftede kro. Det skete ved en større procession og festlighed, og der svandt let en tønde øl ved den lejlighed (se illustrationerne side 39 og 41).

Lavsceremoniellet

Mange af de nye ceremonielle ting fra lavene kendes fra de ældste af landets museer, der netop begyndte, samtidig med at disse klenodier blev hjemløse. Den vigtigste ting var laden, almindeligvis en større, smukt forarbejdet trækasse med flere låse – en sikkerhedsforanstaltning, der kun tillod åbning, når de rigtige mennesker var til stede. I laden opbevaredes lavets love, dokumenter, protokoller, regnskaber samt pengebeholdning. Andre ceremonielle ting var skafferstokkene hos svendene. Det var i stivnet form et bøderegnskab fra tiden forud for skriftlige lavsregnskaber. Stokkene fungerede som værdighedstegn og som dirigenthammer. Når laden var åben og skafferstokkene fremme, foregik den alvorlige del af svendenes møder. Velkomsten var en større pokal enten af tin eller sølv, som bl.a. blev brugt ved tildrikning af nye svende, når de blev optaget i lavet efter endt

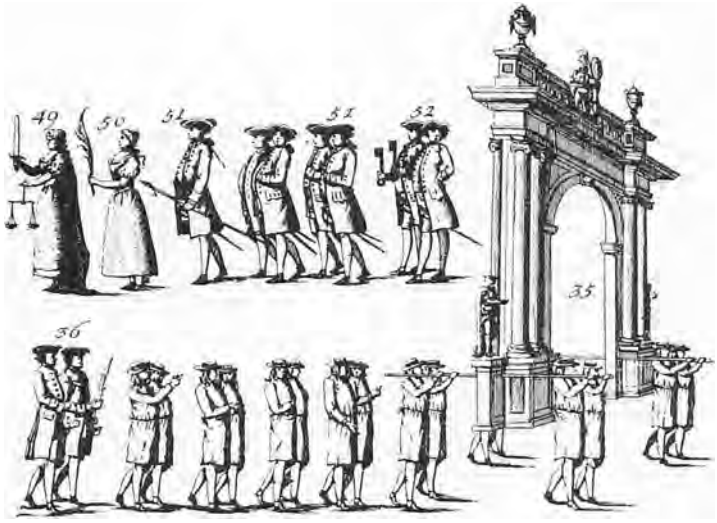

Udsnit af kobberstik fra 1770. Skildrer de københavnske snedkersvendes skilteflytning, et ceremoniel, der efter gammel skik blev fejret med et storslået optog gennem hovedstaden. Øverst to kvinder med symbolerne på retfærdighed og fred, derefter oldermanden, de fire lademestre og to ladesvende med de gyldne nøgler til lavsladen. Nederst bæres en portal af otte læredrenge, mens otte andre følger dem for senere at afløse dem. Til sidst nogle svende med deres værktøj. Efter »Kort forfattet Beskrivelse over Snedker Laugets Svenne Optog« (1770).

læretid. Tidligere gav en ny svend en pengeafgift til lavet, men efter et forbud blev afgiften afløst af et sølvskilt eller en større mønt, som blev ophængt på pokalen som en form for opsparing.

Flere fag gennemførte ved svendeoptagelsen omfattende, til dels hemmelige ceremonier, der bedst kan sammenlignes med vore dages ækvatordåb med hensyn til opfindsomhed og dramatisk effekt. Snedkersvendene holdt f.eks. en såkaldt behøvling – heraf stadig det nedsættende ord ubehøvlet. Læredrengen blev behandlet med en stor træhøvl som en rå planke, der skulle høvles ganske glat. Når man kom til »knasten«, skulle en ung pige gribe ind. Der optrådte parodier på officielle personer, præst og degn, som holdt lange, svulstige taler. Svenden fik evt. et nyt håndværkernavn og måtte lære den internationale hilsen. Fra mesterlavet fik han desuden udstedt et lærebrev som officielt vidnesbyrd.

Statsmagtens indgriben

I 1600-årene interesserede statsmagten sig igen i to omgange for lavsforholdene. Det var væsentligst de gamle klager over priser og begrænsninger i mestertallet, der blev taget op. Dertil kom så svendenes friere stilling. Det var hovedsageligt de københavnske forhold, man fokuserede på, men 1613 forbød Christian 4. alle landets lav. Virkningen var dog ikke helt den forudsete. Få måneder efter måtte det fremhæves, at svendene sandelig ikke skulle arbejde på egen hånd uden borgerskab og uden at betale skat. Laugene blev genindført efter otte års pause. Nogle af de gamle luksuriøse skikke blev forbudt. Svendenes arbejdstid og lærlingeuddannelsen blev fastlagt mere detaljeret end før. Til sidst blev det indskærpet, at bødepenge skulle tilfalde de syge og fattige.

I 1680'rne tog den nu enevældige konges administration mange af landets erhvervsmæssige forhold op til behandling. Det gjaldt også lavsvæsenet. I 1681 kom en ny lov for alle håndværkerforeninger i Danmark og Norge, og i årene derefter udkom 41 trykte vedtægter for lavene i København. De skulle i fremtiden gælde som standardvedtægter over hele riget. Man var ved den nye centrale lovgivning – ligesom tidligere – ude efter at regulere svendenes forhold. Deres selvgjorte vedtægter blev igen forbudt, men de holdt sig, skrevne eller uskrevne til langt op i forrige århundrede.

1700-årene var en ret rolig tid for lavsvæsenet. Det var nu ikke mere de lokale magistrater, der kunne give lov til oprettelse af nye foreninger, men kun regeringen i København. Der blev dannet mange nye lav, selv i enkelte af de små byer, hvor der fandtes mindre end mindstemålet – fire håndværkere af samme fag. Midt i århundredet indførtes bestemmelser om lettere adgang til etablering som selvstændig mester; og der blev indført svendestykker i mange fag for at hæve den faglige standard. Lavsbestemmelserne blev ændret efter en strejke blandt tømrersvendene i hovedstaden 1794. Et større kommissionsarbejde resulterede i en fornyelse i 1800, en forordning der dog først blev gældende for provinsens byer med 32 års forsinkelse. Man måtte nu aflægge svende- eller mesterprøve, uden at have arbejdet i et fag i nogen

Andet udsnit af stikket af snedkersvendenes optog i København, hvor man bl.a. ser lavsladen båret på en platform af fire svende, som siden skal afløses af andre fire, der bærer dragne flammesværd. Derefter to skaffere med skaffestokkene, en svend med sølvvelkomsten, fire svende med sølvbægrene og nogle svende med værktøj. Det ligeså symbolske optog nederst i billedet med søjlebærende mænd i kvinde- og krigerdragter afsluttes med to vildmænd med kongens ærespyramide.

bestemt årrække – det kom an på kvalifikationerne. En svend kunne også lettere opnå frimesterskab, dvs. etablere sig uden for et lav.

Lavenes udbredelse

Til sidst kan der være grund til at se lidt på lavenes antal og udbredelse. De fleste foreninger fandtes naturligvis i hovedstaden, der var langt den største by i riget. En sammentælling for hele lavsperioden giver mere end et halvt hundrede håndværkerlav i København og kun knap halvt så mange i landets næstvigtigste lavsby, Odense. I Århus kan opregnes en snes stykker og i de vigtige havnebyer, Aalborg og Helsingør omkring 15. I Haderslev, Køge, Randers og Horsens fandtes 10-12 foreninger.

De fleste lav fandtes blandt skomagerne – i alt godt og vel 50. Dernæst fulgte skrædderne med 40 samt smede og snedkere med

henholdsvis lidt over og lidt under 30. Handskemager- og bagerlav fandtes der 25 af. Desuden nævnes 14-17 bødker-, felbereder- og væverlav samt 12 slagterforeninger. Rebslagerne, guldsmede, hattemagere og murere havde dannet en halv snes foreninger landet over. For halvdelen af alle fag fandtes kun et enkelt lav i det nuværende Danmark. Bortset fra pottemagerlavet i Odense var alle de øvrige hjemmehørende i København. Skulle en lille provinsmester være forsvarligt organiseret, måtte han i lavstiden rejse langt.

Gamle, endnu eksisterende håndværk

Af George Nellemann

Hvis nogen vil påstå, at håndværket er uddødt i Danmark, så har vedkommende i alle fald ikke set i telefonselskabernes fagbøger: dér er der opregnet ca. 65 egentlige håndværk, og de fleste af dem er gamle fag. Det er mange i et industrialiseret land, men de er da heller ikke alle, som de har været.

Der er dog nogle fag, hvis ydelser ikke kan industrialiseres, især blandt servicefagene. Der er også en del fag, hvis produkter endnu er så meget bedre end de tilsvarende industriprodukter, at de overlever (endnu). Her er det især levnedsmiddelfagene, der er tale om. Der er også fag, hvis produkter ikke efterspørges i sådanne mængder, at industrialisering lønner sig, og nogle fags teknikker og redskaber er af en sådan art, at en mekanisering er meget vanskelig eller ligefrem umulig.

Fag af disse typer kan vi nok tillade os at kalde gamle, endnu eksisterende håndværk, selv om de nok har fået mange nye, arbejdsbesparende hjælpemidler og nye materialer, som er lettere at håndtere. En anden gruppe fag eksisterer under deres gamle navn, men med et ændret indhold. De er ofte holdt op med at producere varer selv og er overgået til at være sagkyndige forhandlere og/eller faglærte montører og reparatører af industriprodukter. Inden for denne gruppe kan der dog eksistere nogle få eksklusive værksteder, som producerer for en speciel, ofte velhavende eller specielt krævende kundekreds. Nogle af disse lever også som små enheder af industrialiserede virksomheder, som ved siden af masseproduktionen også laver »privatarbejde«.

Lad os konkretisere ved at træde ud i dagliglivet og se, hvilke håndværk vi har kontakt med – til hverdag, i årets løb eller gennem livet.

Hverdagens håndværk

Hvis vi ser på, hvilke håndværksfag vi som almindelige, private forbrugere (:mennesker) træffer på i vor dagligdag, er det nok

meget få af os, som ikke i løbet af dagen benytter produkter fra *bageren,* og i løbet af ugen også produkter fra *slagteren* og *konditoren.* Og hvis vi lader være med at tro, at det er den gamle sortekunst, som fremstiller dagens avis, så forbruger vi faktisk typograffagets produkter dagligt – sat af en sætter, selv om han efterhånden er hårdt trængt af »ufaglærte« journalister og kontordamer.

Rugbrødet er vel nok ofte fra en fabrik, men hvedebrødet, morgenbrødet, wienerbrødet og kagerne foretrækker vi endnu som håndværksprodukter (»Deres håndværksbager«). Det er rigtigt, at disse produkter også fremstilles industrielt, men de fleste foretrækker endnu bagerens brød fremfor supermarkedets plasticindpakkede, ikke kun fordi det som regel er bedre, men nok især fordi det er friskere. Og endelig er det meget svært at transportere en flødeskumskage fra fabrik til butik. Det kan være svært nok fra butikken og hjem.

Det er rigtigt, at slagteren ikke selv stikker grisene eller slår køerne for panden længere, men en stor del af forædlingen sker dog håndværksmæssigt hos slagteren selv. Det er også rigtigt, at mange af hans pølser kommer fra fabrik, men »slagterens egen hjemmelavede« er dog stadig de bedste, eller i det mindste tror vi det i så høj grad, at »slagterens egen« stadig er et godt salgsargument.

Årets håndværk

De fag, som hører hjemme under denne overskrift, er naturligvis ikke dagligvare-leverandører, men i høj grad servicefag, som hjælper os med at holde os selv, vore personlige ejendele og vore boliger i orden.

Frisørens »produkt« kan ifølge sagens (:menneskets) natur ikke massefremstilles på maskine. Det kan barberens heller ikke, men denne side af det gamle fag er dog i det store og hele overtaget af effektive »gør-det-selv-maskiner«.

Skomageren er nu blevet forhandler, men skoflikkeren eller lappeskomageren hjælper os stadig med at holde de industrifremstillede varer i funktionsdygtig stand. Nogle få laver dog stadig sko, til særligt kræsne eller til folk med dårlige fødder.

Urmageren har nok sin største fortjeneste ved at sælge industri-

Digitalure kan det nok ikke betale sig at reparere, men dem med hjul i skal stadig renses, repareres og justeres hos en urmager. Lyngby 1984.

produkter, men så længe vi endnu har ure, som er runde og hule og fulde af hjul, skal de renses, repareres og justeres, og til det kræves den faglærte håndværkers bistand. Urmagere, der fremstiller ure, er der næppe mange tilbage af, hvis nogen overhovedet.

Blikkenslageren slår ikke ret meget blik mere, men han kan. Han fremstiller fremdeles f.eks. tagrender og nedløbsrør i den gamle teknik, i al fald så længe plastic'en ikke helt har slået zink og kobber ud.

I det daglige træffer vi ham mest under hans nye navn: VVS-installatør, som installatør og reparatør af industriprodukter. Men det er fortsat en håndværker, vi sender bud efter, hvis vandhanen drypper, radiatoren lækker, eller cisternen løber.

Maleren kan man stort set undgå, hvis man er fingernem, men det er der mange, der ikke er. Han laver næppe ret mange af sine farver selv længere, for der er kommet mange fabriksfremstillede materialer til, som gør livet lettere (men ikke nødvendigvis min-

dre risikofyldt) for ham. Han har også fået sprøjtepistoler og maleruller, som letter ham arbejdet. Men forfatteren bekendt er der ikke opfundet maskiner, som kan tapetsere rundt om en kontakt eller male vinduer.

Glarmesteren kan vi ikke undvære. Selv om han i nogen grad er blevet montør af fabriksfremstillede termoruder, så behøver vi ham, med kit og diamant, når vi er så uheldige at smadre en rude – eller så heldige, at vi får et billede foræret, som skal rammes ind.

Skorstensfejeren vil blive ved med at eksistere, indtil vi alle har fået en eller anden form for fjernvarme. Godt nok er der færre skorstene, han skal »stige«, som fejeren skal kravle op igennem og feje med håndkost, men de fleste skal stadig »lines«, ved at linekosten med jernkuglen fires ned gennem skorstenen og hales op igen. Sker det fra en renselem på loftet, skal det øverste stykke yderligere fejes med en »opstøderkost« på spanskrørshåndtag.

Livets håndværk

Det ville være fristende her at skrive, at jordemoderen og bedemanden danner de håndværksmæssige rammer om vort liv. Den går bare ikke, for de er ikke håndværkere. Og dog: bedemandshvervet har i høj grad været knyttet til snedkerfaget: ligkistesnedkeren.

Men det var nu ikke det, overskriften sigter til. Med »livets håndværk« menes her de fag, vi næsten alle kommer i kontakt med engang i livet, men ikke så ofte, at de hører til hverdagens eller årets fag.

Møbelpolstreren tyer mange til, når et tilstrækkeligt værdifuldt møbel skal ombetrækkes. Det vil ofte lønne sig bedre end at købe et fabriksfremstillet møbel med indbygget forældelse.

Bogbinderen vil mange også få brug for, hvis nogle årgange af et tidsskrift skal bindes ind, eller hvis en særlig kær bog skal bevares. Han vil i de fleste tilfælde være ret så industrialiseret og have sin væsentligste indtægt ved store leverancer til forlagene. Men han vil også have mulighed for at lave »privatarbejde« efter de gamle metoder.

Guldsmeden og sølvsmeden er enten blevet forhandler af industriprodukter eller kunsthåndværker. Det er nok ikke mange private

Selv om montering af præfabrikerede termoruder er ved at blive det almindelige, og selv om også blyindfattede ruder nu leveres fra fabrik, så vil glarmesteren dog længe endnu være nødvendig, når vi har smadret en rude af den gammeldags slags. Dette såvel som de øvrige fotos i denne artikel er taget af forfatteren. Lyngby 1984.

husholdninger, der bestiller bestik eller kaffekander hos sølvsmeden, men han kan dog endnu være heldig at få en bestilling på en jubilæumsgave, som han skal fremstille selv – måske efter en kunstners tegning, måske efter sin egen. Det samme gælder i nogen grad smykker, men der er dog stadig gode håndværksprodukter på markedet: »Give gaver – gå til guldsmed« har således i mange år været fagets reklameslogan.

Snedkeren eksisterer endnu, men nok i et mindre omfang, end de fleste tænker sig. Det er ikke mange, der får håndlavede møbler længere. Det er gået med mange snedkere som med bogbinderen: de lever af at lave inventar til nybyggeri og nyindretning eller af at montere elementer fra fabrikkerne, men *kan* stadig påtage sig privatopgaver – eller de er gået over i reparations- og restaureringsvirksomheden.

I øvrigt er der, med bygnings- og maskinsnedkeren som over-

gangsled, sket en sammenlægning af træbehandlingsfagene til det, der i dag hedder en tømrer-snedker, som kan levere hele skalaen fra det lille møbel til den store tagkonstruktion. Men de, som kan lave det lille møbel, bliver færre og færre, og det bliver de kunder, som har råd til at købe det, også. De seriefremstillede møbler af fineret spånplade har udkonkurreret de gedigne træmøbler, i al fald når det gælder møbleringen af almindelige hjem.

Glasmageren lever endnu; glaspusteren vil mange nok kalde ham. Vore store glasværker er en blanding af håndværk og industri: masseproduktion af flasker og hverdagsglas er for længst industrialiseret, og maskinerne kan efterhånden lave endog meget gode produkter som vinglas med stilk og fod. Men de helt fine produkter fremstilles dog stadig håndværksmæssigt, om end i store serier: glasmagerne sidder stadig i deres glasmagerstole og former og blæser glassen med »anfangere« som medhjælpere. De overlever, fordi der er kvaliteter, som maskinerne ikke kan lave, og fordi de er mere fleksible. De kan hurtigere stille sig om til en ny produktion, end maskinen kan det.

Bygge- og anlægsfagene

Hvis vi skal have bygget, bygget om eller repareret vores bolig – udover den almindelige vedligeholdelse, som blikkenslageren, glarmesteren og maleren hjælper os med, kommer vi også i kontakt med en række gamle, endnu eksisterende håndværk, plus nogle nye, som falder uden for emnet.

Mureren lægger sten på sten med mørtel imellem, som han har gjort det siden middelalderen – og hans redskaber er stort set de samme: murhammer, ske, vagebræt og lod. Mekaniseringen har betydet mere for murerarbejdsmanden end for svenden. For ham synes stilladsernes bedre og sikrere udformning og termotøjet til vinterbyggeri at være de væsentligste nydannelser.

At det så er ham, der forestår en del af elementbyggeriet, ændrer ikke noget ved, at han også stadig arbejder, som han gjorde for 800 år siden, når han bygger traditionelt, med tegl.

Tømreren har også bevaret meget af det gamle, men ikke helt så meget som mureren. Det er nu engang lettere at motorisere en sav og et bor end en murhammer og en ske. Tømreren har fået

Nedgravningen af naturgasledninger i fortovene har giver brolæggerne meget arbejde med retablering af såvel belægningen med betonfliser som de brolagte indkørsler. Ørholm 1984.

mere maskinforarbejdning og montage, men hans svendestykke er fremdeles tømmerkonstruktioner som tagværk og trapper. Han laver stadig gulve, han forskaller lofter til pudsning, og han sætter lette skillerum op, men han gør det med bjælker og bræd-der, som han får savskåret og maskinhugget fra tømmerhandle-ren. Tilhugning med bredbil finder ikke sted mere, og gulvbræd-derne er høvlede og pløjede, når han får dem.

Tømrerens værktøj er en blanding af gammelt og nyt. Kædesa-ven og boremaskinen letter ham arbejdet, men han bruger dem sammen med afbindingsjern og stikøkse, når han skal lave eller reparere tagværker.

Brolæggeren eksisterer stadig, og han arbejder, som han altid har gjort det. Han lægger nu også betonfliser, og han har fået nye typer af industrifremstillede betonsten. Men se engang på gader

og pladser, hvor mange kørebanesten (14 × 25 cm) og især chaussésten (11 × 11 cm) der ligger.

Eller se på fortovene hvor mange borter af chaussésten, der ligger mellem fliserne, i indkørslerne eller mellem fliser og kantsten.

Alle disse sten er lagt af en brolægger, som sidder på sin »kraveknap« og sætter stenene med sin brolæggerhammer – eller den smallere chausséhammer.

Også i dette fag er det især arbejdsmanden, som altid er med, der har nydt godt af mekaniseringen i form af tromler, stampemaskiner og stødemaskiner. Men han har stadig håndstemplet og chausséstøderen til at stemple med, når svenden har sat stenene, og han strør stadig grus over og fejer det ned i fugerne med skovl og kost.

Vil læseren se brolægning i større omfang, så tag ind til Christiansborg Slotsplads. Og tænk så på, hvad det siger om vort samfund, at pladsen foran parlamentet stadig er belagt med kasteskyts.

Der er ikke nogen grund til, at stenhuggeren går til skiltemaleren for at få lavet forretningens reklame. Esbjerg 1981.

Kunstens fag

Stenhuggere har ikke tilhugget de sten, brolæggeren sætter – de er lavet af stenbrudsarbejdere. Men stenhuggeren eksisterer, med mekaniske hjælpemidler ved siden af det traditionelle værktøj.

De fleste stenhuggere og dem, de fleste familier kommer i kontakt med, har deres hovedindtægt ved at lave gravsten, i vore dage ofte i samarbejde med de metalstøbere, der leverer de bogstaver og symboler, som pryder de polerede stenflader. Vore ændrede gravskikke, ligbrændingens fremmarch og den deraf følgende ændring i gravstedernes udformning har dog gjort et indhug i dette markeds størrelse.

Men stenhuggerne har dog andet brød end andres død. Selv om bygningssten som regel er fremstillet maskinelt, er der dog fortsat nogle af de ornamentale dele, som skal håndhugges – når det gælder nybygning. Derudover arbejder stenhuggere i ikke ringe omfang i restaureringens tjeneste; de reparerer og fornyr det af deres forgængeres arbejde, som bl.a. på grund af den tiltagende luftforurening er ved at gå til.

Og endelig hører stenhuggerfaget til det, man kan kalde »kunstens håndværk«: når billedhuggeren har lavet sin skulptur i gibs, lader han ofte figurhugningen foretage af en håndværker, der kopierer gibsmodellen i 1:1.

Bronzestøberen er også et af »kunstens håndværk«. Som håndværker er han former eller *figurformer*, for det er ham, der laver støbeformene og støber efter kunstnerens forlæg, en medalje eller en skulptur, som efter støbningen efterbehandles af *bronzecisløren*. Nogle vil måske sige, at bronzestøberen er *gørtler*, og det kan for så vidt være rigtigt, som disse metalstøberfag er svære at holde helt ude fra hinanden.

Nodestikkeren må også regnes for en af »kunstens håndværkere«, for det er ham, der gør komponistens værk tilgængeligt for andre. Der er nok ikke mange mere, som stikker noder i trykplader af zink med håndredskaber, men der er endnu nogle, som kan. Deres arbejde er overtaget af offsettrykning efter affotograferede noder, hvis det da ikke er erstattet af en helt moderne elektronisk teknik, som i øvrigt er opfundet i Danmark, men videreudviklet i Japan.

Det er nok lidt dristigt at medtage nodestikkeren som »nutidig«, for mere moderne trykmetoder end de håndstukne zinktryk har nu taget over. Men det er ikke så længe siden, og der er nogle, der kan endnu. Demonstration på Musikhistorisk Museum 1977.

Sportens og fritidsfolkets fag

En række fag har overlevet, fordi de er blevet levarandører til og reparatører for de moderne fritidssysler. Nogle af dem har engang været meget store fag, som fandtes i enhver by og i næsten enhver landsby, men nu er de blevet små.

Vogn- og beslagsmeden, altså især den gamle landsbysmed, som lavede jernbeslag til vogne og landbrugsredskaber og skoede heste, er én af dem. Denne landtransportens og landbrugets uundværlige servicemand er blevet udkonkurreret af de moderne maskiner. Han er måske blevet maskinforhandler og reparatør, men så er han ikke smed længere. I det hele taget er der i dag langt mellem dem, der kan smede. Svejsningen har overtaget.

De, som endnu lever af det gamle fag, arbejder for sportsryttere og folk, som holder af at køre med heste i deres fritid. Og

medens man tidligere trak hesten til smeden, når den skulle skos, er det nu beslagsmeden som kommer med sin værkstedsvogn og skor »fritidshesten«, når man ringer efter ham.

Sadelmageren, eller rettere den del af faget, som faktisk lavede sadler og seletøj, er det gået som beslagsmeden, og det er de samme fritidsryttere og køre-folk, han lever af.

Andre har, som *karetmagerne,* tilpasset sig bilismen og er blevet autosadelmagere, eller de er blevet *møbelpolstrere, dekoratører,* der laver tæppe- og gardinarbejde eller arbejder med bygningstapetsering. Det hed faktisk også »sadelmager og tapetserer«-faget, i gamle dage.

Sejlmageren er ifølge sagens natur også blevet leverandør til fritidsfolket – der er jo ikke andre, der bruger sejl længere. Selv

Smørdritlerne gik de danske mejerier bort fra omkring 1970, men indtil da var det mange landbødkeres daglige arbejde at rejse dritler til mejerierne omkring – af fabriksfremstillede stave og bunde. Her demonstreres kunsten af en pensioneret bødker, som har det hele på værkstedet endnu. Gelsted 1984.

fiskerne, som engang brugte støttesejl på deres motorkuttere, er stort set gået bort fra det, efterhånden som motorerne er blevet stærkere. Men det er dog stadig muligt at købe pressenninger til erhvervsmæssigt brug hos en sejlmager. Lugepressenninger til skibe er en af de varer, de reklamerer med.

Bådebyggeren, ham der bygger af træ, er hårdt trængt af de nye materialer. Men der er stadig såvel fiskere som sejlsportsfolk, der foretrækker et træskib fremfor et af glasfiberarmeret plastic.

Man må nok konstatere, at reparation og vedligeholdelse samt monteringsarbejde på glasfiberfartøjer er ved at blive fagets væsentligste beskæftigelse.

Bødkeren er ikke på samme måde blevet sportens leverandør, men der er dog sket noget af det samme. Nye materialer har gjort ham overflødig i erhvervenes tjeneste. Beholdere af træstave er stort set udgået her i landet. De seneste vi havde, var smørdritlerne, og mange landsbybødkere levede en lang årrække af at rejse maskinfremstillede stave til andelsmejeriernes dritler og af at reparere de kar, som endnu var i brug i bryggerier og private husholdninger.

En produktion, som endnu skaffer nogle få bødkere levebrødet, er pyntebaljer og fastelavnstønder – men det er ikke et arbejde, bødkerne selv regner for særlig fint. Og det kan jo slet ikke kaldes bødkerarbejde at skære olietromler over til murerbaljer.

En lille, eksklusiv produktion af trækar til hjemmebrygning af vin foregår endnu, og der er også folk, som bestiller et ovalt træbadekar engang imellem. Men at det er et oprindeligt stort fag, som er blevet meget lille, er der ingen tvivl om. Selv om vi bliver ved med at slå katten af tønden, er det ikke basis for et egentligt håndværks eksistens. Fastelavnstønderne kan man fremover få lavet af folk, der ikke behøver en læretid på fire år og et svendbrev.

De små fag

Flere af de ovennævte fag, beslagsmedens, bådebyggerens og bødkerens f.eks., er nu *blevet* små fag. Andre har altid været det, fordi der ikke var stor efterspørgsel efter deres produkter.

Klokkestøberen har heller ikke nogen produktion af dagligvarer –

Kobbersmeden har, som en af industriens håndværkere, ofte sit værksted på en stor industrivirksomhed. Her er det på Maglemølle Papirfabrik – fabrikken og smedien er nu væk, men billedet er dog taget for nylig. Næstved 1981.

men den ene, vi har tilbage, støber dog klokker dagligt, ikke til kirker, for disse importerer vi nu fra Holland, men især til skibe. De internationale søfartsregler kræver nemlig, at skibe over en vis størrelse skal have en klokke, gongong eller lignende til brug, når de ligger for anker i tåge. Men ingen kan leve af at støbe klokker alene. De støbes på et værksted, som har andre metalstøbearbejder som hovedindtægtskilde.

Lygtemageren lever for så vidt også endnu – og også i kraft af de internationale søfartsregler, som kræver, at skibe i visse tilfælde skal have et sæt reservelanterner med petroleumslamper for det tilfælde, at hele det elektriske system brydes ned. Lanternerne med petroleumslamper laves af kobber af et blikkenslagerværksted – og faget hed fra starten »Blechslager og Løchtemager«.

Blytækkeren lever muligvis endnu. Det er i hvert fald ikke så forfærdeligt længe siden, at han eksisterede som omrejsende specialist, der tog kirketage ned og støbte dem om med sit primitive grej på kirkegården. Han måtte selvfølgelig spæde til med nyt bly for at få plader nok til at tække kirken helt igen.

Gamle, endnu eksisterende håndværk

Orgelbygger er også et lille fag, men et fag som her i landet er repræsenteret ved to meget berømte værksteder. De arbejder naturligvis også mest for kirkerne, og deres produkter varer jo ofte århundreder – længere end blytagene.

Industriens håndværk

Håndværkerne i industrien er to ting – dels dem, som monterer, reparerer og vedligeholder, dels dem, som håndværksmæssigt fremstiller forudsætningerne for den industrielle produktion.

Kobbersmeden er typisk en håndværker, som er gået i industriens tjeneste. Han laver beholdere og rørarbejde, og det er ham, der har specialiseret sig i det nye materiale, som rustfrit stål jo er, set med historiske øjne. Men han arbejder dog ikke kun for apoteker, kemiske industrier, skibsværfter o.l. – nogle få laver fremdeles gammeldags kobbersmedearbejde – men lidt på samme måde som bødkeren, der laver blomsterkasser.

Modelsnedkeren og *formeren* er nødvendige for alle industrier, som anvender støbte emner, og det er mange. Modelsnedkeren laver det første eksemplar af det, som skal støbes – i træ efter ingeniørens tegning. Skal der ikke en stor produktion i gang, arbejder formeren med træmodellen, men er der tale om masseproduktion, bliver der lavet en model af et mere holdbart materiale, som kan være jern.

Formerens arbejde består i, med modelsnedkerens model, at lave sandforme. Disse er som oftest todelte – modellen tages i hvert fald altid ud ved denne teknik – og de laves i lange serier af ens forme, f.eks. svarende til den mængde jern, man smelter ad gangen.

Der *er* opfundet en maskine, som kan lave sandforme og støbe dem på løbende bånd, men der kræves en vis større produktion, før den er lønsom. Til mindre serier – og til enkeltbestillinger på reservedele – er den gamle teknik, den håndlavede sandform, konkurrencedygtig.

Den opmærksomme læser vil have opdaget, at der ikke er nævnt noget tekstilt håndværk eller noget beklædningsfag i det ovenstående. Dette skyldes, at de omtales s. 58 ff. Nogle fag vil måske

Her er formeren på et jernstøberi ved at samle formens to halvdele. Til venstre i billedet står det modelbræt, han har presset sandet sammen om; de tre emner, som støbes her, er til at lave lejer af til en såmaskine. Sorø 1983.

falde imellem de to artiklers emner – måske for de ikke er gamle nok eller ikke har bevaret nok af det oprindelige.

Målet med denne artikel er da heller ikke at give en komplet og udtømmende fortegnelse over gamle, endnu eksisterende håndværk. Hvis dette havde været tilfældet, havde det også været nødvendigt at definere, hvad et håndværk er. Målet har været at gøre opmærksom på, at vi faktisk har mange håndværk endnu, og at der er forskellige grunde til, at de har overlevet. Og ved at have omtalt 32 og de 65, som endnu er i fagbogen, synes jeg, at causeriet er forsvarligt underbygget – så meget mere som nogle af fagbetegnelserne i virkeligheden dækker over samme fag.

Tekstile håndværk

Af Ingeborg Cock-Clausen

Brugen af tekstile materialer er et grundlæggende kulturelt fænomen og må ses i sammenhæng med et samfunds øvrige kulturelle udtryk til skiftende tider. Tekstile håndværk er et stort og mangeartet område – det er fremstilling og forarbejdning af råmaterialer i form af tekstilfibre, der kan spindes og derefter væves til de stoffer, vi bruger i vores tøj, i vores bolig som sengetøj, tæpper og gardiner og erhvervsmæssigt som reb, tovværk, sejl og lignende.

Håndværkeren virkede både i byerne og på landet. Enkelte håndværk udførtes af kvinder – og da som oftest til brug i egen husholdning, men ellers var håndværksfagene mandsdomineret. Som det er sket inden for så mange andre håndværksfag, hvor flere er helt forsvundet i tidens løb og andre opsuget af og fortsat i industrien i vor tid, sådan er det også sket inden for de tekstile håndværk.

Vort kendskab til de forskellige håndværks udvikling og ophør gennem århundrederne er svingende og stammer især fra skriftlige kilder i arkiverne. For de senere par hundrede år finder vi dog håndværkerens produkter – de tekstile genstande i form af gamle dragter, sengetøj og duge, reb og fiskenet bevaret i museernes samlinger. Råmaterialerne til den videre forarbejdning er dyrefibre som uld og silke og plantefibre som hør, hamp og bomuld, og de udgør grundlaget og forudsætningen for al videre håndværksmæssig forarbejdning.

Råmaterialer og færdigvævet stof

Bomuld og silke er importerede materialer, som fra tid til anden har været forarbejdet til tråd og vævet til stof i Danmark. De hjemlige spindematerialer har dog altid været uld fra fåret og den dyrkede hør. Som i størstedelen af Europa var Danmark et selvforsynende bondesamfund, hvor ulden fra fårene blev spundet i egen husholdning og hørren dyrket i de egne, hvor jorden egnede sig bedst. At hør og uld i form af de færdigvævede tekstiler

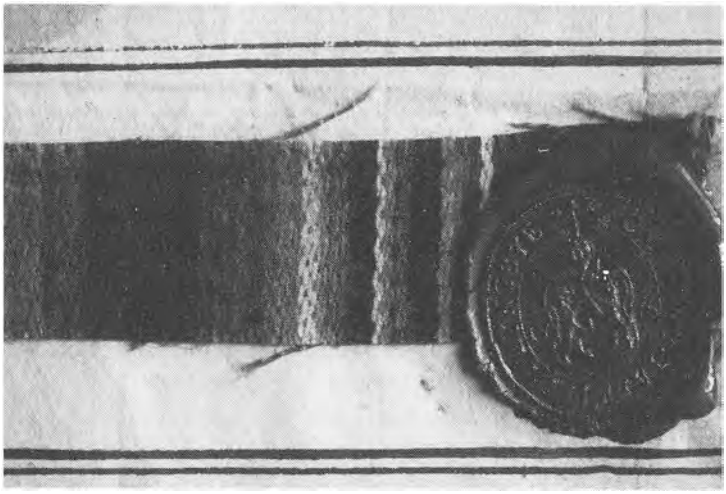

Dette stribede stof kaldes kalmank, og det blev vævet af en tøjmager på en tøjfabrik i 1770'erne i Lyngby nord for København. Det brugtes til mandsdragtens veste og trøjer. Ingeborg Cock-Clausen fot.

helt op til vort århundrede indgik som en del af lønnen til tjenestefolkene på landet, afspejler en økonomisk vurdering, som var symptomatisk for det gamle bondesamfund. En ung piges udstyr bestod af »linned til seng og til krop« samt duge, servietter og håndklæder – et udstyr, der blev fremstillet, fra hun var lille, til hun forlod sit barndomshjem som gift kone til brug i hendes egen fremtidige husholdning. Udstyret, der var vævet af uld og hør, var ikke kun udtryk for familiens økonomiske formåen, men også for en tradition, for en form for husflid, som først nu er afløst af tekstilindustriens og manufakturforretningernes udbud af duge og sengetøj.

Ulden blev efter spindingen til garn forarbejdet til vadmel eller klæde. Vadmel var et uldent stof, der ved valkning efter vævningen fik en tæt og filtet overflade og dermed blev mere slidstærkt. Det blev som oftest forarbejdet på landet af en *væver*, der vævede på bestilling fra bønderne af det garn, de selv havde spundet. Arbejdet som væver blev ofte kombineret med arbejde ved landbruget for bønderne, idet vævningen foregik i vinterhalvåret.

Kvinder har også arbejdet som vævekoner. Vævere med tilknytning til et større gods ser vi i Danmark i 1700- og 1800-årene. Disse større værksteder har samtidig haft betydning for optagelse og udvikling af nye og forbedrede redskaber og arbejdsmetoder.

Vævebøger med mønstre i forskellige væveteknikker viser os i dag såvel lokale vævemønstre som mønstre, der har været almindeligt forekommende over hele landet. Ved den mere industrielt anlagte produktion af uldne stoffer i ældre tid oprettedes enkelte steder i landet spindeskoler som et led i centraladministrationens ønske om at fremme den hjemlige fabrikation af tekstiler. Spindearbejdet blev også i ældre tid udført af børn som en social foranstaltning ved københavnske arbejdsanstalter.

I byerne brugtes også vadmel som dagligtøj og arbejdstøj, eller man kunne få syet tøj af den finere kvalitet, som kaldtes klæde. Klæde er et uldent stof som vadmel, men har bare gennemgået flere former for efterbehandling efter vævningen for at blive tæt og fin. Klædet var som oftest importeret fra de mellemeuropæiske lande, der har fremstillet klæde siden middelalderen, tidligst fra Flandern, senere fra Tyskland og England. I Danmark søgte kongerne også til forskellig tid at støtte etableringen af tekstilfabrikker – eller manufakturer, som de kaldtes. Ofte blev der indkaldt mestre og svende fra Tyskland til at lære fra sig i de danske manufakturer. De færdige klædevarer blev hallet, det vil sige kvalitetssynet og stemplet, inden det blev afsat til købmændene.

I uldværkerierne og linnedværkerierne, som oprettedes i 1700-årene, finder vi flere betegnelser på tekstile håndværkere, mestre og svende, som ikke findes i dag. Inden for uldværket kaldtes væveren *dugmager* eller *klædemager*, når han vævede klæde af kartet uld. *Tøjmageren* vævede også uldent stof, men af kæmmet uld, og forskellen mellem de to typer stof og vævearter og dermed mellem håndværkerne selv lå i selve garntypen, i efterbehandlingen og i redskaberne dertil.

Således blev stridigheder mellem klædemagerne og tøjmagerne ofte bestemt efter redskaberne til valkningen. Tøjmageren vævede stoffer som rask, chalon, plys, multum og flonel, alle uldne kvaliteter, der ikke havde været igennem samme processer

To farvere arbejder ved farvekedlen med at trække garn igennem farvebladet. Billedet er fra 1813 og findes på en skydeskive fra Det Kongelige Kjøbenhavnske Skydeselskab. Nationalmuseet fot.

i efterbehandlingen som dugmagerens klæde. Andre håndværkere, der arbejdede i manufakturerne var *valkemesteren, overskæreren* og *farveren.* I silkevæverierne arbejdede *silkevæveren,* i linnedvæverierne *linnedvæveren* og i katuntrykkerierne *katuntrykkeren. Strømpevæveren* arbejdede ved en specialvæv, der strikkede lange stofstykker, der bagefter blev syet sammen til strømper, huer og handsker. Råmaterialet var her importeret bomuld. Strømpestrikkerne fungerede i lighed med flere af de øvrige manufakturer kun i kortere perioder i sidste halvdel af 1700-årene og et stykke ind i 1800-årene.

Det Kongelige danske Bomuldsmanufaktur, der kun eksiste-

rede en kort årrække i slutningen af 1700-årene, lå lidt uden for Københavns volde på *Blegdamsvej* ved Sortedamssøen. Fabrikken omfattede en række værksteder, der hver for sig beskæftigede mestre og svende inden for de forskellige fagområder. Der var således et bomuldsvæveri, en halvsilkefabrik, værksteder eller væverier med tøjmagervævning, strømpevævning, farvning og trykning. Desuden rådede den over en blegeplads med tørretårn til trykkeriet, tre spinderier til håndspundet garn, hvoraf de to lå i Norge, samt et maskinspinderi.

En virksomhed kan fortsætte i samme slægt gennem flere generationer, som det var tilfældet med dette københavnske væveri. Grundlæggeren var katuntrykker i 1780, og omkring 1900 var der både væveri, trykkeri og farveri i København. Billedet er gengivet på en skydeskive fra 1853. Fra venstre ses tydeligt drivremme, der går ned til vævene. Nationalmuseet fot.

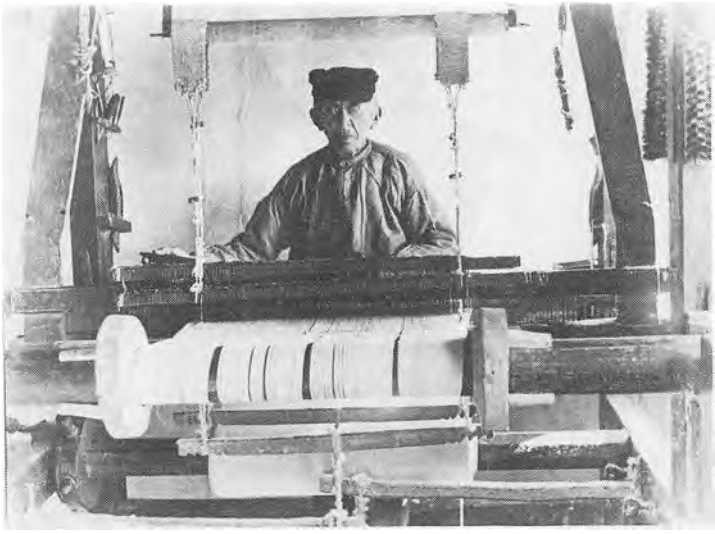

En gammel landsbyvæver fra Nordfyn ved sin væv. Nationalmuseet fot.

Flere af manufakturerne opførtes uden for de større byer ved vandløb, således at vandkraften kunne udnyttes som drivkraft. Som eksempel herpå kan nævnes stampemøllen med valkeværk til brug for det militære klædemanufaktur ved *Grejs Å* ved Vejle i slutningen af 1700-årene, og noget senere Modewegs klædefabrik ved *Mølleåen* i *Brede* nord for København.

Fælles for manufakturerne var en håndværksmæssig forarbejdning af råvarer med salg for øje til en anonym kundekreds. De færdigvævede stoffer solgtes i København i fabrikanternes oplag eller boder, gennem grossister til købmænd i provinsen eller på markeder, hvor både befolkningen i byerne og bønderne fra landet kunne skaffe sig stof til tøj.

Fra en beskrivelse af *København* fra 1780'erne ved vi, at f.eks. hjemmegjorte lærreder og uldent tøj solgtes i lærredsboder i nærheden af *Helligåndskirken,* hørhegleren solgte grov og fin heglet hør på *Gråbrødre Torv,* på *Amagertorv* stod hosekræmmeren på den ugentlige torvedag og solgte strikkede strømper, nattrøjer og vanter fra de midtjyske bindeegne, i den indre by solgtes endvi-

Skrædderen i sin karakteristiske arbejdsstilling med korslagte ben på arbejdsbordet. Nationalmuseet fot.

dere fra boder klæde, fløjl, damask og silke, og indenlandsk fabrikerede stoffer solgtes gennem Generalmagasinets kontorer ved *Børsen*.

Fremstillingen af stoffer øgedes i løbet af 1700-årene, og det er først og fremmest den teknologiske udvikling inden for tekstilindustrien i 1800-årene, der prægede udviklingen. Forbedrede spindemetoder og mekaniske forbedringer ved væven billiggjorde fremstillingen. I løbet af 1800-årene øgedes importen af vævede og trykte stoffer fra Tyskland og England og udkonkurrerede de danske manufakturer. I Danmark gik udviklingen noget langsommere. Linnedvæverne, der vævede lærreder af hør og hvergarn af hør og uld, afløstes i første halvdel af 1800-årene af *bomuldsvæverne*. Bomuldsvævningen kunne være organiseret som forlagsvirksomhed, og et eksempel herpå har vi fra *Århus*, hvor en storkøbmand leverede bomuldsgarnet ud til vævere i omkringliggende landsbyer, som efter vævningen leverede stofferne tilbage

til købmanden til videre salg. Med industrialiseringen af bomuldsvævningen og klædefabrikationen ved indførelsen af dampmaskinen som drivkraft ophørte en række tekstile håndværk, og andre ændrede karakter.

Forarbejdningen af stof til tøj

Af det vævede stof syedes tøj, det var *skrædderens* arbejdsområde. Skrædderlavet hører til de ældste lav i Danmark, fra middelalderen kender vi til skrædderlav i flere byer som *Ribe* og *Odense* foruden i *København*. Middelalderens samfundsstruktur med en større social differentiering afspejlede sig også i klædedragten. Skrædderne i byerne syede først og fremmest til den velhavende adel og borger. Skrædderfaget udvikledes parallelt med moden, og netop i modedragten kan vi følge tilskærekunstens udvikling. Fra at sy tøj af forholdsvis utildannede tøjstykker, som vi ser det i middelalderens kjortler og kofter, der er syet af lange lige tøjbaner, blev stoffet i løbet af 1600-årene syet til en dragt, skåret efter nye tilskæringsprincipper med måltagning af den enkelte kunde.

Foruden skrædderens vigtigste redskab – saksen – havde han også brug for nål og tråd, syring, et stykke kridt, centimetermål, bivoks til knaphuller, en pren og andre småsager, som det fremgår af syæskens indhold. Nationalmuseet fot.

På *Nationalmuseet* i København kan vi følge skrædderens virke i de udstillede dragter. De ældste bevarede dragtdele fra 1300-årene er nordbodragterne, der blev fundet på *Grønland*. De viser en meget enkel tilskæring, hvor ekstra vidde ikke er fremkommet ved tilskæringen med indsnit, således at dragten formes efter kroppen, men ved isyning af kiler. Museets dragter fra 1700-årene og frem til vor tid viser både snit og syteknik gennem tiderne, men også skrædderens afhængighed af de forskellige stofkvaliteter som silke og uld.

I bondedragten finder vi også modetræk og lokale variationer, der kan have været en følge af den lokale vævers stof eller af skrædderens snit. Modsat væveren, der havde sit værksted i landsbyen, havde landsbyskrædderen sit værktøj – saks og nål – med sig, når han arbejdede hos kunderne, bønderne på gårdene. Han opholdt sig gerne en gang årlig en uge på en gård, hvor han syede tøj af familiens eget vadmel eller af købetøj fra markedet. Husholdningens forsyning af tøj indgik således i en årlig rytme med de øvrige arbejder – forår eller efterår blev fårene klippet, derefter spandtes ulden af gårdens kvinder, om vinteren blev stoffet vævet af væveren og eventuelt sendt til farveren i den nærliggende købstad, for det efterfølgende forår at blive overladt til skrædderen til klipning og syning.

For skrædderen betød symaskinen, der blev almindelig fra slutningen af 1800-årene, at han kunne blive i sit værksted. På landet begyndte *sypiger* at trænge ind på hans arbejdsområde, i byerne blev hjemmesyning kvindearbejde. Den begyndende konfektion overtog en stor del af skrædderens arbejde og efterhånden også en del af hans kundekreds.

Inden for skrædderfaget var det almindeligt at dygtiggøre sig ved rejser udenlands og ved arbejde inden for faget, først og fremmest i Paris og London. På de hjemlige værksteder fulgtes inspirationen fra modejournalerne. I mellemkrigsårene kan vi følge faget i haute-coutureskrædderiet i modelsalonerne med tøj til den elegante kvinde, mens herreskrædderiet og uniformsskrædderiet udviklede sig inden for stormagasinernes atelierer. Paradoksalt nok var det netop på grund af brugen af symaskinen, som man kunne arbejde med selv i små værksteder, og hvorfra

Stikning var et udpræget bierhverv i de jyske hedeegne. Denne gamle kone fra Ringkøbing amt blev fotograferet 1895, mens hun strikkede på sin strømpe. Garnnøglet er fastgjort på trøjen, som det var almindeligt dengang. Nationalmuseet fot.

beklædningsindustrien med konfektionssyningen udviklede sig, der gjorde, at skrædderfaget hørte blandt de tekstile håndværk, der længst holdt skansen.

Blandt håndværkere, der forabejdede tekstilfibre på den ene eller den anden måde var også *hattemageren,* hvis fag som skrædde-

rens for en stor del var afhængig af modepåvirkninger. *Possementmagerens* bånd og snore, kvaster og agramaner anvendtes til sadelmagerens polstrede møbler og tapetsererens gardiner og portierer, og *rebslagerens* produkter brugtes inden for landbrug og fiskeri.

Mindre tekstile håndværk finder vi fra tid til anden i egne med en anden erhvervsstruktur som strikkeindustrien i Midtjylland i 1700- og 1800-årene, hvor fåreavl var forudsætningen for en udviklet husflid. Fra samme tid er kniplingeindustrien i *Nordslesvig* og *Sønderjylland* eksempel på en lokal forekomst af en tekstil produktion, som har kunnet kombineres med landbruget og derved bidraget til opretholdelsen af husholdningens økonomi.

Rejsegilde – en håndværks- og arbejdsfest

Af Peter Michelsen

Bygningshåndværkernes arbejdssted er byggepladsen. Den adskiller sig fra mange andre arbejdssteder ved først at blive etableret, når det enkelte arbejde påbegyndes. Når et hus skal opføres, mødes en masse mennesker her. Byggefolkene er håndværkere af forskellige fag. Hertil kommer arbejdsfolk og andre hjælpere. På byggepladsen færdes bygherren og hans folk, undertiden også naboer.

Som på andre arbejdssteder er der visse adfærdsnormer og

Rejsekrans ophængt vandret rundt om en stage. I toppen er en grøn dusk, som det er almindeligt på Århus-egnen. P.M. fot. 1955 i Vejlby ved Århus.

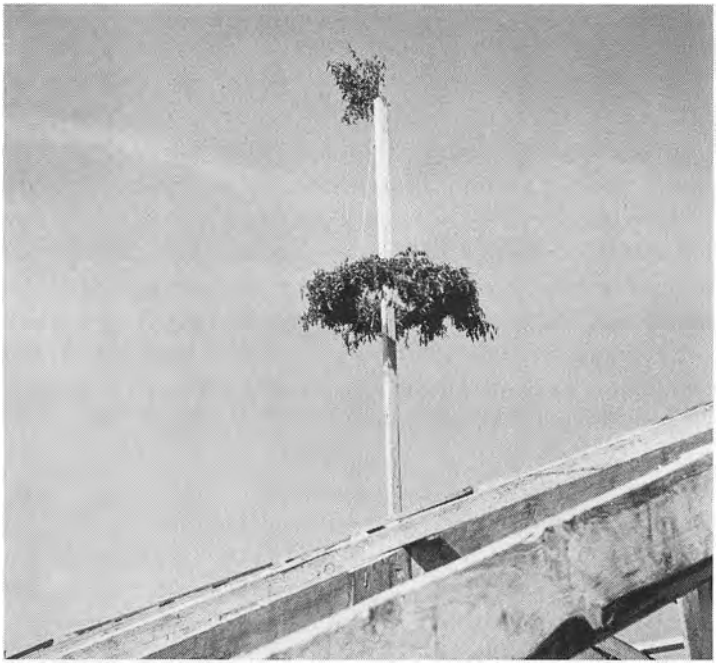

Rejsekrans ophængt i galge. Midt i kransen en flaskehals, resten af en flaske, der efter nordjysk skik er slået ned ved stenkast. Ingstrup i Vendsyssel 1968. P.M. fot.

uskrevne regler for samværet. Man må følge skik og brug, ellers sætter man sig uden for fællesskabet. En ny mand på arbejdspladsen må give en omgang den første dag. Personlige fester som fødselsdag, bryllup og sølvbryllup medfører, at man må byde arbejdskammeraterne på noget. Selve arbejdet kan også give anledning til velkomne små afbrydelser i hverdagen. Begyndelse og afslutning på en del af arbejdet er typiske udgangspunkter for en ølpause, f.eks. den første eller sidste bjælke i en nybygning eller det første hjørne på huset.

De ældste rejsegilder

Det har længe været betragtet som noget normalt, at den, der skulle bygge, måtte regne med udgiften til et traktement efter rejsningen af tømmeret. De ældste oplysninger om rejsegilder er notater i byggeregnskaber. Det tidligste eksempel i Danmark er fra 1543. I det år fik nogle tømrere, der byggede for *Københavns*

Universitet, »en tønde dobbelt øl, deres rejsetønde«. Ti år senere er der samme sted et regnskabsnotat om, at der er betalt for »en tønde dansk øl til rejsetønde, som tømmermænd plejer at få, når de får sammenhugget noget hus og rejst det«.

Ved midten af 1500-årene var rejsegildet åbenbart almindeligt i *København.* Vi ved ikke, hvor længe det havde været kendt her. Det bør i den forbindelse nævnes, at rejsegilder i Tyskland er påvist længere tilbage. Det ældste eksempel herfra synes at være et tilfælde i Mellemtyskland i året 1400.

Hvad der egentlig er foregået ved de ældste rejsegilder, kan vi kun gætte på. Det eneste sikre er, at der blev drukket. Det gælder også de fleste eksempler på rejsegilde, der kendes fra 1600-årene. Ved et københavnsk rejsegilde 1678 får vi dog at vide, at man også fik noget at spise. Her fortæller regnskabet nemlig om penge til et fad saltmad. I øvrigt er det i løbet af dette århundrede ikke bare fra København, vi hører om rejsegilder, men også fra andre dele af landet. Det drejer sig ikke blot om købstæderne, for omkring 1700 omtales gildet som almindeligt hos bønderne.

Her er kransene anbragt lodret hver på sin stage. I kransene er der kulørte bånd af papir. P.M. fot. 1961 i He ved Ringkøbing.

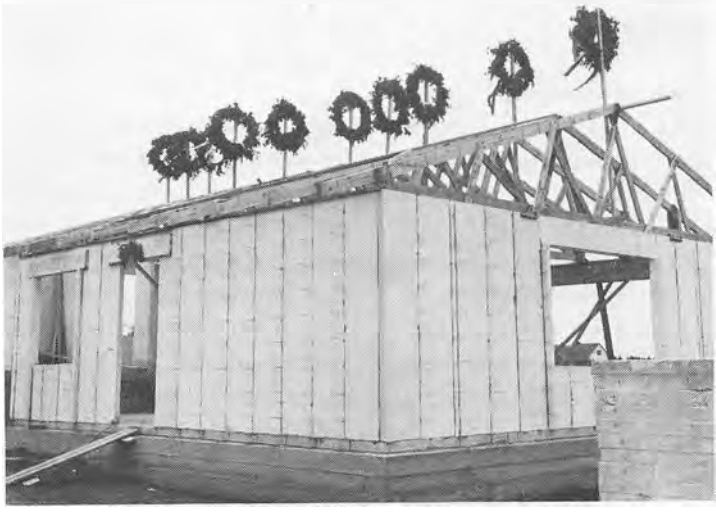

Rejsegilde – en håndværks- og arbejdsfest

Det er først fra tiden noget hen i 1800-årene og senere, at der findes mere indgående skildringer af rejsegilder på landet. Anderledes stiller det sig for byernes vedkommende. Gennem 1700-årene er en hel del rejsegilder blevet ganske grundigt beskrevet. Det drejer sig især om offentlige eller halvoffentlige bygninger. Det er klart, at et rejsegilde blev et anliggende af almen interesse, når også øvrighedspersoner deltog. I nogle tilfælde blev talerne trykt. Det var i reglen en tømrer, der skulle holde en tale oppe fra tagværket. Nogle af de overleverede taler fra 1700-årene er meget sirligt og kunstigt udformet og samtidig præget af gammel lavstradition.

En anden kilde til viden om rejsegilder er billeder. Dem er der imidlertid ikke mange af før fotograferingens tidsalder. De omrejsende fotografer i sidste århundrede har nu og da foreviget et rejsegilde. Ofte kom alle personer på byggepladsen frem og stillede sig op til fotografering, tømrerne helt oppe i tagværket. På landet var bygherren og hans familie også med på billedet, men det var nede på jorden og i en gruppe lidt for sig selv.

Hvad man også kan se på et billede, er den måde, nybygningen er udsmykket på. Det er en tegning fra *Ringsted* 1749, der har givet os den ældste afbildning af en rejsekrans. Det er dog omtalt tidligere i århundredet, at man brugte krans i forbindelse med rejsegilde.

Kranse som festtegn

Inden for de sidste godt to hundrede år synes kransen at have været enerådende her til lands som udsmykning af nybygninger ved rejsegilde. Kransen er også almindelig i de nærmeste dele af vore nabolande. Men både i Sverige, Norge og Tyskland har man også en helt anden form for udsmykning af nybygningen, nemlig en grøn gren eller et lille træ anbragt foroven i tagværket.

At kransen er en fast bestanddel af pynten på en nybygning, betyder ikke, at udsmykningen er ens i alle dele af Danmark. Tværtimod er der store variationer fra egn til egn. Det viser sig både i antallet af kranse på den enkelte bygning og i den måde, de er hængt op på.

En undersøgelse lavet for Nationalmuseet kan belyse fordelin-

Kransene er ophængt under en vandret lægte oven over tagryggen. Som ofte i Sønderjylland er nogle af kransene dobbelte. Broballe på Als. P.M. fot. 1953.

gen af de forskellige udsmykningsformer inden for de sidste hundrede år. På Øerne er vandret ophængning af en til tre kranse så at sige enerådende. Kransene hænger rundt om en lodret stage midt for tagryggen. Det er forskelligt, om der er flag i toppen. Denne ophængning er også almindelig i det østlige Jylland og forekommer sporadisk i resten af halvøen.

Det kan konstateres, at denne form for kranseophængning i de sidste hundrede år har bredt sig i Jylland og derved nogle steder afløst andre ophængningsmetoder. Fælles for disse andre måder at anbringe kranse på er den lodrette opsætning af kransen. Især i det nordlige Jylland, men i øvrigt spredt i hele landsdelen findes ophængningen af en enkelt krans i en galge. Fra store dele af Jylland kendes anbringelse af en enkelt lodret krans på en stage. Hvor der er flere kranse, bliver de anbragt på hver sin stage hen langs tagryggen. Det er hovedsagelig et syn, man kan få at se i *Vestjylland*. Men også i *Sønderjylland* kan der være et stort antal

kranse på den enkelte bygning. Her hænges de op i lodret stilling under en vandret lægte, som sættes op på langs over tagryggen.

De store mængder af kranse på en enkelt bygning er noget, der hører hjemme i Vest- og Sønderjylland. I disse dele af landet har 10-20 kranse ikke været nogen sjældenhed, og undertiden kunne der være 30-40 eller endnu flere. I det vestlige og sydlige Jylland har der nemlig været den skik, at kransene til en nybygning kommer fra venner og naboer til bygherren. Når de kan se, at tagtømmeret er ved at skulle rejses, får de travlt med at samle grønt og binde krans. Når så kransen bliver afleveret på byggepladsen, er det almindeligt, at man bliver indbudt til at deltage i rejsegildet.

Arbejdsfest og håndværksskik

Når man før i tiden kom til rejsegilde på landet, hang det ofte sammen med, at mændene fra nabolaget måtte hjælpe til ved rejsningen af tømmeret. Der blev selvfølgelig brugt professionelle håndværkere til en stor del af byggearbejdet. Hertil hørte, at det var tømrere, der tildannede tømmeret. Det blev lagt parat på byggepladsen i nummerorden, så det var lige til at rejse. Men på selve den dag, hvor dette arbejde skulle foregå, var der brug for mange hjælpere. Derfor var man glad for, at nogle af naboerne eller venner og bekendte ville træde til. Det var ikke et spørgsmål om betaling, men man var vant til at hjælpe hinanden, og der ville blive gjort gengæld ved lejlighed. Når arbejdet var færdigt, sluttede man af med et traktement som tak for hjælpen. Det kunne bestå i, at man drak en øl sammen, men det kunne også være et stort gilde med spisning og dans, hvor byggefolkene havde deres koner med, og naboer og venner kom med hele familien.

Det er en ældgammel tradition, at folk i en landsby hjælper hinanden ved en række arbejder, som bedst klares i fællesskab. Det er ikke begrænset til landbrugsarbejder eller til tiden før ophævelsen af landsbyfællesskabet. I alle landets egne har der endnu i vort århundrede været gamle folk, der kunne fortælle om gensidig hjælp før i tiden, f.eks. i forbindelse med byggearbejder. Man har hjulpet med kørsel af tømmer og mursten til byggeplad-

Her er byggefolkene og bygherren med familien samlet til rejsegilde oppe under taget. Tømrermesteren er ved at udbringe en skål for det nye hus. P.M. fot. 1951 i Humlebæk i Nordøstsjælland.

sen, og det kan have medført en fælles spisning eller et regulært gilde bagefter. Set i denne sammenhæng er rejsegildet blot en enkelt af mange forskellige arbejdsfester, der kunne blive brug for at holde som tak for hjælp ved et større arbejde.

Både i byerne og på landet var bygningshåndværkerne den faste kerne blandt deltagerne i sammenkomsten. Derfor er det ikke så mærkeligt, at der overalt i landet er nogle faste træk i rejsegildernes forløb, som hænger sammen med håndværkertradition. Det drejer sig f.eks. om tømrerens tale fra tagværket og om de højtidelige skåler.

Det er ørkesløst at diskutere, om rejsegildet i sin oprindelse er

en håndværkerfest med et vist præg af byernes lavstradition eller en landlig nabofest med rod i arbejdsfesterne. Snarest er der tale om en broget blanding af elementer med forskellig herkomst.

Rejsegildet før, nu og i fremtiden

Det synes gennem flere århundreder at have været noget uomgængeligt, at der skulle holdes rejsegilde, når en bygning havde nået fuld højde ved rejsning af spærene. Hvis en bygherre var påholdende og forsøgte at undgå det, blev der ofte reageret kraftigt fra håndværkernes side, f.eks. ved ophængning af skrammel eller hånefigurer.

I de sidste årtier har man kunnet spore en vis afsvækkelse af rejsegildeskikken. Nogle bestiller en krans hos gartneren i stedet for selv at lave den. I *Sønderjylland* køber man papirvimpler hos købmanden og sender dem i stedet for kranse. Det er blevet sjældent, der holdes egentlige fester i forbindelse med byggearbejder.

Det er ikke til at forudsige, om rejsegildet vil leve videre. Man kan i hvert fald konstatere, at moderne former for byggeri ikke er gunstige for den slags traditioner. Ved stærkt mekaniseret storbyggeri med præfabrikerede elementer fortrænges de traditionsbærende håndværkere af forskellige former for specialarbejdere. Seriefremstilling af boliger til ukendte aftagere fører ikke til noget personligt forhold mellem bygherre og byggefolk. Og det er netop en af forudsætningerne for traditionens videreførelse.

Håndværk og design

Af Svend Erik Møller

Vi opfatter almindeligvis den industrielle revolution som noget med anvendelse af maskiner i stedet for menneskehænder, som en mekaniseringsproces. Vi tænker på dampmaskinen, jacquardvæven, på samlebåndet og i sin yderste konsekvens på robotten med edb-kodet fuldautomatiseret produktion.

Den ændrede arbejdsteknik var naturligvis et væsentligt træk i industrialiseringen. Man skiftede værktøj, fik maskinen til at overtage det hårdeste legemlige arbejde, gjorde det billigere at producere. Men industri og håndværk forblev alligevel teknisk set to sider af samme sag.

Det væsentlige og afgørende nye var noget helt andet. Det var arbejdsdelingen. Tidligere blev tingene i princippet lavet af én mand – eller i hvert fald af en lille overskuelig gruppe af mennesker. Snedkeren skar selv sit træ op, lagrede det, tildannede sine emner, samlede dem, gjorde møblet færdigt sådan, som han nu syntes, det skulle se ud. På samme måde lavede vognmageren og hjulmageren kareter, væveren klippede sine får, kartede og spandt ulden, farvede den og vævede i mønstre og farver, som han var vant til, og som han beherskede.

Det kongelige Meubel Magazin

Med industrialismen blev det hele splittet op. Overraskende nok var designeren den første, der kom ind i billedet. Designeren er slet ikke nogen ny opfindelse, selv om man kaldte ham noget andet.

I 1777 blev *Det kongelige Meubel Magazin* oprettet i København. Det var en statsinstitution der skulle udbrede god smag i møbelarbejdet for at imødegå en stigende import, som truede de danske møbelsnedkeres eksistens. Her kom designeren første gang ind i billedet. Meubel Magazinet indforskrev en tegnemester, først Georg Roentgen fra Tyskland og senere arkitekten Joseph Lillie. Tegnemestrene lavede tegninger, som snedkerne frit kunne

bruge, Meubel Magazinet opretholdt et lager af fine godt tørrede træsorter og solgte i øvrigt de færdige møbler med laksegl og garanti.

Oprettelsen af Meubel Magazinet bragte en helt ny tankegang ind i håndværket. Snedkeren skulle ikke mere selv bestemme, hvordan møblerne skulle se ud. Han måtte lave dem efter andre menneskers tegninger.

Designeren dukker op

Man havde vel oplevet før, at arkitekten ved store monumentalopgaver også tegnede inventaret. Men det nye var, at designeren kom ind i den løbende produktion, tog sig af de dagligdags opgaver. Maleren Nicolai Abildgaard tegnede møbler til sig selv og sine venner, billedhuggeren Freund tegnede milepælene til de danske landeveje, arkitekten Hetsch beskæftigede sig med både sølv og porcelæn. Det blev ét speciale at forme tingene og et andet speciale at lave dem.

Efterhånden blev hele fabrikationen splittet op i enkeltprocesser, hvor hver mand lavede sin lille del af en helhed, som han knap nok kendte, og det gav en fremmedgørelse til produktionen, som var langt mere afgørende end indførelsen af det mekaniserede værktøj. Havde det tidligere været en livskvalitet at være håndværker, betragtede nu industriarbejderen arbejdet som et nødvendigt onde.

Det gik også ud over brugerne af industriens varer. De mistede evnen til at vurdere tingene, de kendte ikke mere tilblivelsesprocessen, kendte ikke mere den, der lavede tingene. Så brugerne lod sig let lokke af det smarte og blanke og billige, og man blev senere nødt til at oprette klagenævn og ankenævn og kvalitetskontrol og hyre en forbrugerombudsmand.

De første reaktioner mod industrivaren kom dog ikke fra nogen forbrugergruppe, men fra kunsthåndværket.

Reaktionen mod udviklingen

Allerede under den store nordiske industriudstilling i København 1888 kom de første advarsler. En række af tidens kunstnere vendte sig mod industriens billige og halvdårlige produktion og

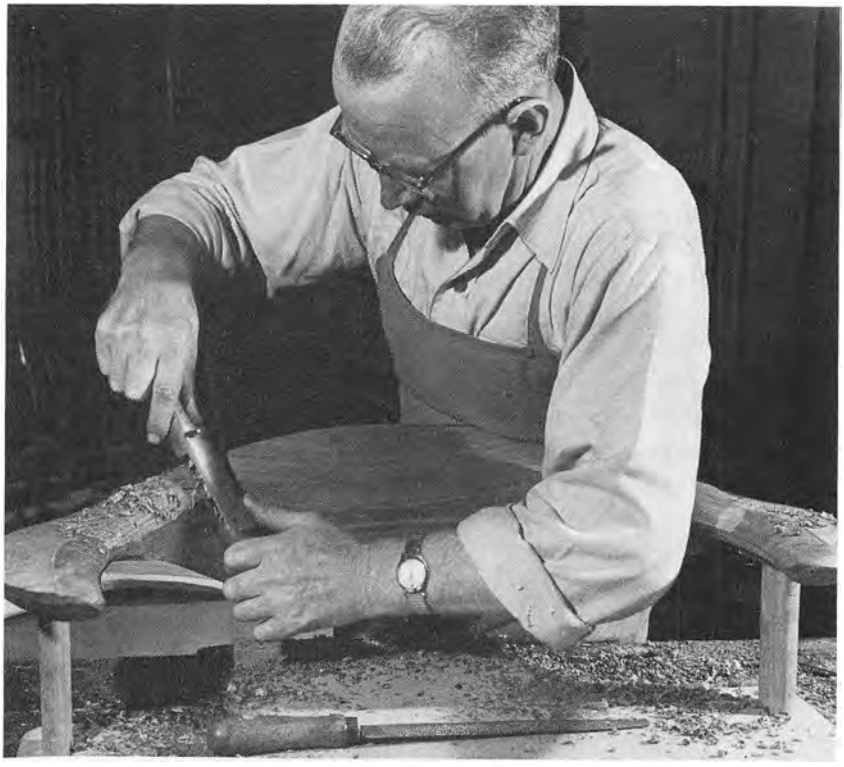

Den sidste formning og afpudsning af stolens ryg kan kun udføres håndværksmæssigt. Denne stol er tegnet af Hans J. Wegner, og siden 1949 er den produceret hos Johannes Hansens Snedkeri.

påpegede mulighederne for at genoplive kvaliteten gennem håndværket. Lignende bevægelser var i gang flere steder. I Tyskland indledte *Deutsche Werkstätten* sin virksomhed i 1899, foreningen *Deutscher Werkbund* i 1907. I England søgte William Morris og senere Ashbee at genoplive interessen for godt håndværk, *Arts and Crafts-bevægelsen.*

I de nordiske lande gik håndværket med begejstring ind i produktionen af dagligdagens brugsting. Der blev fremstillet snedkermøbler, de keramiske værksteder drejede fade og tepotter og krus, sølvsmedene lavede bestik og korpusarbejder og blev

noget så berømte. Håndværkerne kunne endnu konkurrere med fabrikkerne, fordi de producerede langt bedre varer, og fordi prisforskellene endnu ikke var så store.

Forholdet mellem håndværk og industri var hjerteligt. Industrien opfattede vel næppe håndværkerne som konkurrenter, men lod sig tværtimod inspirere, søgte at nærme sig håndværkets kvalitetsniveau. Og industrien og kunsthåndværket mødtes i den samme forening og holdt deres årlige udstillinger i smuk samdrægtighed. Det var to sider af samme sag.

Produktdesigneren

Men pludselig en dag opdagede man så, at det hele var forbi. Intet samarbejde, ingen fælles udstillinger, intet fælles mål. Afstanden mellem industri og håndværk voksede, grøften blev dybere. Der var sket noget både for industrien og for håndværkerne.

Industrien var kommet i vanskeligheder, trængt af både hjem-

Børge Mogensens lette tremmesofa er i dag et rent industriprodukt. Kvaliteten er høj – her kan håndværket ikke konkurrere.

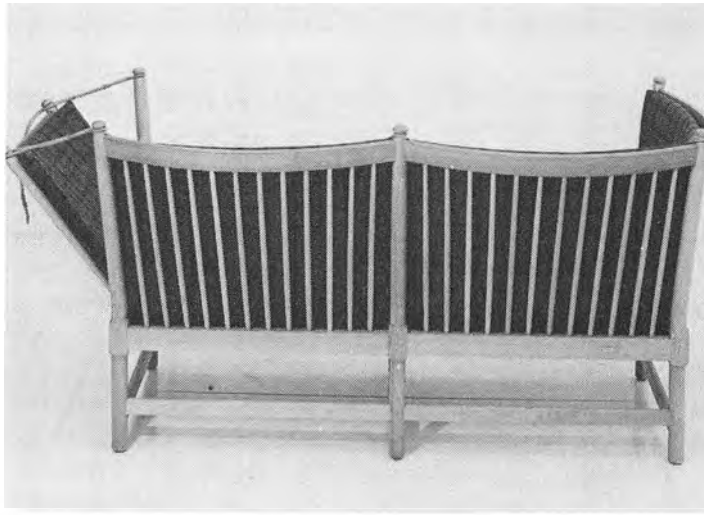

Den nye møbelkunst begyndte i Danmark med Kaare Klint, som både tegnede møbler til håndværksproduktion (Rud. Rasmussen) og til industri (Fritz Hansens Eft.). De første stole blev tegnet til museet i Fåborg i 1914.

lig og international konkurrence, tvunget til at anlægge en meget mere bevidst økonomisk kurs, til at mekanisere og billiggøre produktionen endnu mere. Nu stod også den industrielle designer parat. Produktdesigneren havde ikke lært et håndværksfag, men en metode. Han arbejder på industriens vilkår, kender industriens forudsætninger, taler marketing-folkenes sprog. Og så arbejder vi endda stort set med 1. generation af industridesignere herhjemme. De er oprindelig arkitekter, ingeniører, håndværkere, autodidakte. Men deres arbejdsform er nogenlunde fastlagt. De er medlemmer af den udviklingsgruppe, der planlægger virksomhedens formgivning, produktion, markedsføring, salg og profitmuligheder. Her er ikke mere plads til nogen håndværker.

Samtidig er også håndværket kommet i en omstillingstid. Den økonomiske udvikling har også ramt her, og i langt de fleste fag har man måttet opgive at lave brugsting. Af de henved 30 snedkermestre fra de berømte *Snedkerlaugets møbeludstillinger* er der

måske en halv snes stykker tilbage. Hvor mange vævestuer kan i dag klare at tjene en dagløn på at væve metervarer? Hvordan ser der ud på sølvsmedierne, og hvor mange keramikere fabrikerer hånddrejede krus?

Endnu tilvirkes der brugsglas på håndværksmæssig basis, men hvor længe? Det ender med at blive sære luksusvarer i lede papæsker, og man konstaterer, at man kan købe et udmærket industrifremstillet helt glasservice til samme pris som et enkelt håndblæst glas.

Mange gamle håndværkerfag er allerede tabt som levende dele af produktionen. Vi får næppe genoplivet fag som karetmagere, bødkere, possementmagere, børstenbindere og stukkatører. De kan måske leve et stille liv i Nationalmuseets reservat ved Mølleåen.

Men flere andre håndværk vil nok kunne klare sig, også over for moderne teknologi. Før maskinen kan køre, skal der fremstilles modeller, prøver, forme. Meget af dette er fint håndværk, som værktøjsmagerens og finmekanikerens. Dem er der brug for. Men vi har også behov for at videreføre håndværkets etik og arbejdstraditioner. Vi har brug for at fastholde en menneskelig intuition og kreativitet over for computerens tomhed.

Trods den overvældende tilbagegang i håndværksfagene har vi alle dog lov til at bevare en smule optimisme. Der er fortsat brug for mange håndværksfag. Som baggrund for en nok så mekaniseret industriproduktion vil der være et håndværksmæssigt udgangspunkt. Det gælder om at erkende dette, håndværket og industrien har brug for hinanden.

Efg udkonkurrerer mesterlæren

Af Henning Dehn-Nielsen

Lige siden efg – de erhvervsfaglige grunduddannelser – blev etableret i 1977 som et sidestykke og alternativ til den traditionelle lærlingeuddannelse eller mesterlæren, har diskussionen for og imod efg bølget frem og tilbage. Der er dem, der finder, at en efg-basisuddannelse for den målbevidste unge blot er en unødvendig omvej og sætter derfor spørgsmålstegn ved fællesundervisningens værdi. Det er også blevet påpeget, at de unge netop efter folkeskolen ikke er motiverede for en basisuddannelse på skole, men langt hellere vil ud i praktisk arbejde og uddannelse.

Omvendt synes det klart, at netop basisuddannelsen både giver bedre muligheder for valg af efterfølgende uddannelse og samtidig giver de unge flere forskellige valgmuligheder.

Set rent historisk faldt tilgangen til de gamle lærlingeuddannelser drastisk i løbet af 1960'erne, samtidig med at man måtte notere, at henimod en trediedel af de indgåede lærlingeforhold ikke blev gennemført. Denne situation – sammenholdt med en kraftig stigning i tilgangen til gymnasiet – var baggrunden for overvejelserne om gennemgribende ændringer af de grundlæggende erhvervsuddannelser.

Resultatet blev, at der i 1972 blev vedtaget en lov om erhvervsfaglige forsøgsuddannelser, samtidig med at opretholdelsen af lærlingeloven skulle sikre, at de traditionelle lærlingeuddannelser fik lov til at køre videre.

De største forskelle

Hovedforskellen blev introduktionen af basisuddannelsen af ét års varighed inden for de nyetablerede hovedfagområder.

Formålet med basisuddannelse, som jo også har sine paralleller på universitetscentrene, er at give de unge en udvidet orientering om de forskellige uddannelsesmuligheder i hovedfagområdet samt en begyndende faglig oplæring. Gennem grundige orienteringer og personlig afprøvning af arbejdsopgaver, værktø-

jer og materialer skulle basisåret give et bedre og mere realistisk grundlag for valg af uddannelsesretning. I basisåret gives der også obligatorisk undervisning i visse almene fag og tilbud om valg af andre fællesfag.

Som følge af basisårets karakter af orientering kan de enkelte unge gå mange veje efter årets afslutning. Nogle vælger f.eks. helt andre uddannelser end måske oprindelig tilsigtet, andre foretrækker at tage et job. De fleste ønsker dog, har det vist sig, en almindelig 2. dels-uddannelse, og det er disse unge, der skal søge en af de eftertragtede praktikpladser, som er den nødvendige forudsætning for at gennemføre uddannelsesforløbet.

I mesterlæren går den unge direkte fra folkeskolen ud i erhvervslivet og tegner en lærekontrakt med en virksomhed eller en mester om en bestemt faglig uddannelse. Uddannelsen består dels i arbejde i virksomheden, dels af en række skoleophold, men når man ser bort fra det indledende skoleophold, forskolen, som indgår i de fleste fags lærlingeuddannelser, er forløbet af en lærlingeuddannelse og af en efg-2. dels-uddannelse ikke væsensforskellig fra hinanden. Det faglige mål er det samme og indholdet ligeså, bortset fra fællesfagsundervisningen i efg.

Efg's placering i uddannelsessystemet

I tidens uddannelsesmønster indgår efg som et led i de erhvervsgymnasiale uddannelser, hvis anden del er de grundlæggende eksamensuddannelser, hvor de praktiske fags unge kan videreuddanne sig i forskellig retning. De erhvervsgymnasiale uddannelser skal, som navnet siger, opfattes som et praktisk betonet sidestykke til de almengymnasiale uddannelser (gymnasium, studenterkursus og HF) og dermed styrke uddannelsesmulighederne for de unge.

Det er netop denne sidestilling mellem de erhvervs- og de almengymnasiale uddannelser, der har fremkaldt så stærk kritik af den nuværende gymnasieskole, som er blevet karakteriseret som uddannelsessystemets syge led, og fremprovokeret forslag om gymnasieskolens totale afskaffelse, så efg-uddannelserne herefter skulle være de eneste og dækkende ungdomsuddannelser.

De grundlæggende erhvervsuddannelser med både lærlin-

Der bliver stadig flere piger i de såkaldte traditionelle mandefag. Alfa Foto & Arkiv, Søren Rud fot.

geuddannelsen og de erhvervsfaglige grunduddannelser finder som altovervejende hovedregel sted på handelsskoler og tekniske skoler inden for disse hovedfagområder: handel og kontor, bygge og anlæg, jern- og metal, levnedsmiddel, grafiske fag, servicefag, jordbrugsområdet, landtransport og industrielt grundkursus. En del af disse områder vedrører for øvrigt slet ikke håndværksfag.

Efg-problemer

Efg-uddannelserne indledes som nævnt med et basisår på handels- eller teknisk skole, hvor undervisningen veksler mellem almene fag eller fællesfag, f.eks. matematik, fremmedsprog, samtidsorientering og dansk, og egentlige praktiske fag inden for det pågældende fag.

I løbet af basisårets første del prøver eleven alle fag inden for det valgte hovedfagområde for i løbet af årets undervisningsmoduler at vælge sig ind i et enkelt fag. Udover de obligatoriske fag

er der endvidere mulighed for at gennemføre nogle af grundskolens afgangsprøver eller eventuelt enkeltfagsprøve i HF-fag.

Nyt fra 1984 er indførelsen af en kvoteordning, som indebærer, at 20 pct. af efg-pladserne reserveres ansøgere med tilknytning til det pågældende erhvervsområde, det kan være familiemæssig tilknytning, arbejde inden for området eller tilsagn om praktikplads. Ansøgere, der kommer direkte fra 9. eller 10. klasse samt tidligere ansøgere fra disse klasser, som blev afvist året forinden, har fortrin til de fleste af pladserne.

Efter gennemført basisår skal eleven træffe praktikaftale med en godkendt virksomhed for at få adgang til 2. dels-uddannelsen, som veksler mellem skoleophold og praktisk oplæring i erhvervslivet.

Men der har i en årrække været stor mangel på praktikpladser, således at mange unge er blevet bragt i den ulykkelige situation, at det har været umuligt for dem at komme i praktik efter afsluttet basisår.

Mangelen på sådanne pladser har dels skyldtes de økonomisk dårlige tider for mange dele af erhvervslivet, dels en frygt hos virksomhederne for de krav, der stilles til uddannelsesstederne. Nyt er i denne forbindelse ordningen med praktikkombinationskurser ved et antal virksomheder. Disse kurser blev etableret som led i regeringens ungdomsprogram i foråret 1984.

Trods de forskellige indkøringsvanskeligheder vinder efg-uddannelsen stadig mere frem på mesterlærens bekostning, selv om der ikke i efg-loven er fastsat noget bestemt tidspunkt for overgang til et efg-lignende enhedssystem. Der er dog åbnet mulighed for, at de enkelte fag, under forudsætning af enighed i de faglige udvalg, kan vedtage at sammensmelte de to uddannelsessystemer til en enhedsuddannelse.

En række større faggrupper, f.eks. jern- og metalområdet, er ved at indstille sig på at gå over til et enhedssystem. Metalindustriens faglige organisationer besluttede således til helt at overgå til efg fra udgangen af 1983 på trods af mindre modstand, bl.a. fra smedemestrenes side.

Det relativt nye uddannelsesområde landtransport har overhovedet ingen lærlingeuddannelse, og det samme gælder nu også

for murerfagets vedkommende. Inden for tømrerfaget er der bred enighed om, at det er uheldigt med to forskellige uddannelser inden for samme fag, hvorfor man i stedet satser på at skabe en enhedsuddannelse med det bedste fra begge uddannelsesmåder.

Samtidig med denne udvikling kommer der bestandigt nye efg-uddannelser, selv om det, bl.a. af økonomiske og ressourcemæssige årsager, ofte kan tage temmelig lang tid. Fra august 1984 fik isolatørerne således en efg-uddannelse. Baggrunden herfor er nye normer, som træder i kraft i 1985, og som vil øge behovet for mandskab med omkring 50 pct.

Nytænkning

Inden for nogle fag- og brancheområder er der overvejelser i gang om at etablere korte efg-2. dels-uddannelser med en varighed på $^1/_2$-$1^1/_2$ år.

Endelig er der overvejelserne om et såkaldt tværfagligt basisår beregnet for de unge, der stiller sig tøvende over for at skulle vælge hovedfagsområde, og som måske også har behov for særlig vejledning og støtte i det første år efter folkeskolen. Et modificeret forsøg med en industriel grunduddannelse blev sat i værk i foråret 1984.

Til de nye industrielle grundkurser regnes der i 1985 med en elevtilgang på 2.000, i 1986 på 1.500 og i 1987 på 1.000.

Praktikkombinationskurserne ved efg-uddannelserne ventedes i 1984 at få 500 elever, men både i 1985 og 1986 er der budgetteret med en stigning i antallet af pladser til 800 pr. år, hvorefter der efter den i 1984 gældende planlægning vil falde til 300 i 1987.

Fra efg- eller lærlingeuddannelserne kan de unge fortsætte med en af de grundlæggende eksamensuddannelser, som er andet led inden for de erhvervsgymnasiale uddannelser, som derover omfatter tilsvarende uddannelser ved landbrugsskoler, husholdningsskoler, søfartsskoler, sygemedhjælperskoler m.v. Jo, der er virkelig sket en uddannelsesrevolution, som i høj grad griber ind i de vante forestillinger om dansk håndværk, faktisk den største omvæltning siden indførelsen af det endnu gældende lærlingesystem med rødder i dansk middelalder.

Dansk håndværk ved indgangen til 1985

Af Anders Dam

Gennem de sidste 100 år har industrialiseringen af de vestlige lande ført til stor ensartethed i landenes produktions- og erhvervsstruktur. Dette skyldes bl.a., at teknologien har spredt sig med stor hast. Pengenes bevægelser over landegrænserne og de direkte investeringer i andre lande har sat ekstra skub på den tekniske og økonomiske spredning.

Til trods for denne udvikling står Danmark i dag med en erhvervsstruktur, der klart adskiller sig fra andre europæiske lande på ét væsentligt punkt: En betydelig del af den danske produktion foregår i håndværksvirksomheder, som typisk er mindre virksomheder.

Ikke mindst inden for håndværket har de mindre virksomheders overlevelsesevne medvirket til at opbygge en stærkt nuanceret erhvervsstruktur, der ikke kendes tilsvarende i de lande, vi plejer at sammenligne os med; hverken når det drejer sig om de øvrige nordiske lande eller lande som Holland og Belgien.

Danmarks erhvervsstruktur, med en betydelig vægt på de mindre håndværksvirksomheder, blev grundlagt i slutningen af forrige århundrede og er siden da udviklet og styrket.

De fem hovedgrupper

Håndværksfagene kan opdeles i fem hovedgrupper, som adskiller sig fra egentlige industrielle virksomheder:

- Servicefag (håndværksmæssig servicevirksomhed).
- Butikshåndværksfag.
- Byggefag.
- Reparationsfag.
- Fremstillingsfag (den mindre industri).

Servicefagene indeholder bl.a. grupperne herre- og damefrisører, skorstensfejere, vinduespudsere samt vaskerier, rulleforretninger og renserier.

Selv om bagerne er dygtige til at markedsføre sig, er antallet af butikker faldende.

Butikshåndværksfagene medtager bl.a. bagerfaget, slagterfaget, urmagere, guld- og sølvsmede og cykelreparation.

Byggefagene omfatter samtlige bygge- og anlægsfag inklusive entreprenørområdet.

Reparationsfagene indeholder først og fremmest skomagerfaget, smede- og maskinværksteder, auto-reparation samt reparation af fjernsyn og radio.

For *fremstillingsfagene* opstår der særlige afgrænsningsproblemer i forhold til industrien. Det er derfor nødvendigt at foretage en opdeling efter virksomhedernes størrelse. Den skillelinie, Håndværksrådet normalt anvender, er at definere virksomhederne med under 50 beskæftigede som mindre industri og dermed som håndværk.

Håndværkenes nye udfordringer

Dansk håndværk står ved indgangen til 1985 over for måske de

største udfordringer, men også muligheder, i dette århundrede. Grunden hertil er, at vi står over for en række ændringer på det befolkningsmæssige, økonomiske, politiske, sociale og teknologiske område.

Vi ved, at den teknologiske udvikling vil betyde, at maskinerne vil overtage flere og flere af de arbejdsfunktioner, der i øjeblikket udføres af mennesker. Det vil ske gennem en stigende automatisering, hvor man til sidst når et stade, hvor såvel designet af produktet som selve produktionsprocessen udføres via skærmterminaler, som herefter sender meddelelserne videre til robotter, som udfører produktionsprocessen. Vi ved også, at vi står i en situation, hvor vi i Danmark får en befolkningsstruktur kendetegnet ved en stadig større andel af ældre personer. Vi ved også, at den økonomiske udvikling vil ændre sig radikalt i de kommende år såvel på grund af den teknologiske udvikling som på grund af en yderligere integration af det økonomiske samkvem landene imellem. Politisk og socialt står man også over for en række ændringer, idet den store arbejdsløshed i stort set alle vestlige lande giver en række problemer, samtidig med at den teknologiske udvikling vil afstedkomme ændrede uddannelsesbehov, ændrede beslutningsgrundlag i det politiske system m.v.

Disse udviklingstræk gør, at den enkelte håndværksmester tvinges til at være fremsynet, bryde med vanetænkning og give frit spil for opfindsomhed. Det er karaktertræk, som imidlertid altid har været til stede i håndværket, og som sandsynligvis også fremover vil være karaktertræk, der gør, at håndværket og de mindre virksomheder generelt vil få en cental og styrket placering i den danske erhvervsstruktur.

Perspektiverne for de enkelte sektorer

Ser man på de enkelte sektorer under håndværket, kan man konstatere, at *fremstillingssektoren* (den mindre industri) i øjeblikket oplever en markant stigning i beskæftigelsen. I Håndværksrådet har man således beregnet, at beskæftigelsen i de mindre håndværksvirksomheder på industrisiden er steget med små 15.000 personer i løbet af blot ét år. Det svarer til en beskæftigelsesfremgang på 11 %. De seneste års teknologiske udvikling

Aktiviteten har været stærkt stigende i den mindre industri i løbet af 1984.

tyder imidlertid på, at denne sektor på lidt længere sigt i høj grad vil blive præget af en yderligere mekanisering og automatisering. Dermed vil sektoren også have en underliggende tendens til at beskæftige stadig færre mennesker. Udover den antalsmæssige reduktion peger udviklingen i retning af, at der vil ske en ændring i kravene til arbejdskraften. Såvel antallet af faglærte som ufaglærte medarbejdere i disse håndværksvirksomheder vil dale kraftigt. Til gengæld vil teknikergruppen og ledelsesgruppen i disse virksomheder stige markant i de kommende år.

Bygge- og anlægssektoren vil være præget af dels den befolkningsmæssige udvikling (stadig flere ældre), dels af, at vi i Danmark har en stor bygningsbestand, der hovedsagelig er opbygget i 60'erne og 70'erne. En konsekvens heraf bliver, at der inden for

nybyggeriet vil ske en stagnation samtidig med, at industrialiseringen af nybyggeriet vil fortsætte. En følge heraf vil være, at beskæftigelsen i nybyggeriet i de kommende år vil have en tendens til at falde. Inden for reparations- og vedligeholdelsesområdet må man derimod antage, at det vil være muligt at fastholde beskæftigelsen. Det skyldes, at vort lands store bygningsbestand med tiden – og allerede i de kommende år – vil medføre et stigende behov for reparations- og vedligeholdelsesaktiviteter.

Detailhandelens udvikling i de kommende år vil være præget af en fortsat centralisering såvel horisontalt, det vil sige opkøb af konkurrerende virksomheder, som vertikalt, det vil sige ved opkøb på leverandørsiden. Samtidig vil udviklingen være præget af en serviceforskydning, idet der overføres flere og flere opgaver til forbrugerne. Det er en udvikling, der har været i gang i de sidste 20 år, og den vil sandsynligvis fortsætte i de kommende år.

Den eneste sektor, som alle nuværende kendte prognoser peger på vil være i vækst, er *servicesektoren*. Såfremt den danske erhvervsstrukturs udvikling vil undergå den samme udvikling, som den amerikanske har gennemgået inden for de sidste 10-15 år, vil alle nye jobs hovedsagelig blive skabt inden for servicesektoren. Det er dog service, opfattet i vid forstand, der vil blive vækstområde i de kommende år. Serviceringen vil strække sig lige fra udviklingen af diverse programmel til edb over reparations- og vedligeholdelsesaktiviteter til underholdningsservice m.v.

I USA er der, siden 1970, skabt netto 25 millioner nye arbejdspladser. Af disse er imidlertid kun 11 % skabt af de vareproducerende erhverv, heraf kun 4 % inden for fremstillingssektoren. Resten af jobbene er skabt i servicesektoren. Fra 1973 og frem til 1983 er beskæftigelsen i Danmark inden for dette område steget fra 136.000 til 189.000 personer. Det svarer til en vækst på 5.000 personer pr. år. Alt i alt er det sandsynligt, at servicesektoren vil øge sin beskæftigelse med cirka 10.000 personer om året i de kommende år.

Gennemsigtighed og internationalisering

For den enkelte håndværksvirksomhed, hvad enten det er en fremstillingsvirksomhed, byggevirksomhed, detailhandelsvirk-

somhed eller servicevirksomhed, vil de markedsforhold, den enkelte virksomhed vil være omgivet af, blive stærkt influeret af såvel gennemsigtighed som internationalisering af markedet. Gennemsigtigheden vil være en følge af, at computeren vil vinde stadig større udbredelse, samtidig med at bredbåndsnettet i løbet af nogle år sandsynligvis vil være en realitet. Det vil for den enkelte håndværksmester betyde, at han kan trække på en række oplysninger fremover på såvel det beregningsmæssige (tilbudsgivningsmæssige) område som på det mere teknisk udførlige område. Alt i alt vil denne gennemsigtighed betyde, at man både på leverancesiden og på aftagersiden vil stå med en viden om de faktiske prisforhold for en række leverandører henholdsvis aftagere i løbet af få sekunder. Det vil i sig selv medføre en skærpet konkurrencesituation virksomhederne imellem. Dertil kommer, at internationaliseringen vil øges som følge af, at toldskrankerne fortsat nedbrydes landene imellem. Som en følge heraf vil de størrelser, på hvilke virksomhederne konkurrerer, ændre sig i de kommende år. Fremtidens konkurrenceparametre vil være:

- Effektiviteten på det administrative område.
- Effektiviteten i produktionsstyringen.
- Fortjenestemargenen i virksomheden og, som følge heraf, virksomhedens finansielle sammensætning.
- Service.
- Leveringsbetingelser/-tid.
- Kvalitet.

Det vil med andre ord betyde, at der for de fleste håndværksvirksomheder vil komme en række nye områder ind i konkurrencebilledet, som man hidtil ikke særligt effektivt har koncentreret sig om i disse virksomheder. Der tænkes her ikke mindst på effektiviteten på det administrative område samt på virksomhedernes finansielle sammensætning. På det administrative område er der imidlertid hjælp at hente i edb-udviklingen. På det finansielle område bliver løsningen dels en forstærket tilførsel af ansvarlig kapital til virksomhederne, dels at man kan forestille sig, at en række virksomheder med tiden går over til at blive

medarbejder-ejede. Det er en simpel følge af, at fremtidens håndværksvirksomheder vil være præget af indsættelse af dyr teknologi, og det er derfor nødvendigt at ændre på ejerforholdene i virksomheden, idet det forholdsvist sjældent vil være muligt for en personejet virksomhed at sikre sig et tilstrækkeligt kapitalgrundlag til hele tiden at følge med på det teknologiske område. Det behøver imidlertid ikke at medføre, at rådighedsretten over virksomheden – og dermed over produktionsprocessen – forsvinder helt fra lederen. Det indikerer blot, at den enkelte virksomhedsejer bliver nødt til at overveje at få tilført billig kapital for ikke ad den vej at blive udkonkurreret af andre virksomheder, som benytter sig af den slags muligheder.

Det er imidlertid forfatterens opfattelse, at selv om dansk håndværk ved indgangen til 1985 står over for en række udfordringer, er det overvejende sandsynligt, at dansk håndværk vil forstå – som hidtil – at omstille sig til og udnytte den ny tids muligheder. Det er også tilfældet, selv om det vil stille radikale krav til ændringer i nuværende ledelsesmæssige, produktionsmæssige, salgsmæssige og ejerskabsmæssige forhold.

Fagregister

(Billedhenvisninger er med kursiv)

Almengymnasiale uddannelser 84
Bagere 21, 24, 30f, 42, 44, 88, *88*
Barberer 21, 24
Bartskærere 21, 24
Basisuddannelser 83ff
Basisår 83ff
Beklædningshåndværkere 22f
Billedskærere 12
Blikkenslagere 45
Blytækkere 24, 25, 55
Bogbindere 24, 25, *36*, 46
Bomuldsvævere 64f
Brolæggere 49f, *49*
Bronzeciselører 51
Bronzehåndværkere 8f, 51
Bronzestøbere 51
Bryggere 24, 35
Buntmagere 22f
Butikshåndværksfag 88f, 92f
Byggefagene 88f, 91f
Bygnings- og anlægshåndværkere 22f, 48ff, *49*, 69ff, 88f, 91f
Byhåndværkere 17ff
Bødkere 14, 16, 22, 24, 42, *53*, 54, 82
Børstenbindere 82
Bådebyggere 54
Cykelreparation 89
Dekoratører 53
Designere 77ff
Drejere *34*
Dugmagere 60f
Efg 83ff
Enhedsuddannelser 89
Erhvervsgymnasiale uddannelser 84
Farvere 61, *61*
Felberedere 21, 42
Finmekanikere 82
Flintsmede 6ff
Formere 56, *57*
Fremstillingsfag 88f, 90f
Frisører 44, 88
Glarmestre 17, 24, 25, 35, 46, *47*
Glasmagere 48
Grovsmede 15
Grundlæggende eksamensuddannelser 84
Grydestøbere 17
Guld- og sølvsmede 9, 17, 30, 35, 42, 46f, 89
Gørtlere 51
Handskemagere 22f, 42
Hattemagere 21, 22, 27, 42, 67
Hjulmagere 77
Hjulmænd 16
Industrielle grundkurser 87
Isolatører 87
Kalkmalerimalere *11*, 12ff, *13*, *15*
Karetmagere 53, 82
Katuntrykkere 61
Kedelsmede 17
Keramikere 79f
Kimmere 24
Klejnsmede 15
Klokkestøbere 54
Klædemagere 60f
Kobbersmede *55*, 56
Konditorer 44
Krudtmagere 24
Landhåndværkere 17f, 25, 29f
Landsbysmede 25, 52f
Levnedsmiddelhåndværkere 24
Linnedvævere 61
Lygtemagere 55
Malere 24, *36*, 45f
Maskinarbejdere 89, *91*
Mesterlære 83ff
Metalhåndværkere 8f, 12
Modelsnedkere 56
Murere 14, *15*, 21, 24, 25, 42, 48, 87
Møbelpolstrere 46, 53
Møbelsnedkere *79*
Nodestikkere 51, *52*
Orgelbyggere 56
Overskærere 61
Parykmagere *36*
Pelsnere 22f
Possementmagere 67f, 82
Pottemagere 16, *36*
Praktikkombinationskurser 86, 87
Praktikpladser 84, 86
Punge- og taskemagere 22
Rebslagere 22, *30*, *34*, 42, 68
Remmesnidere 17, 22, 35
Reparationsfag 88f
Retmagere 24f
Runeristere 10f
Rørmagere 25
Sadelmagere 17, 22f, 53
Sejlmagere 53f
Servicefag 88f, 92
Skibstømrere *27*
Skindere 22f
Skomagere *13*, 14, 17, 21, 23, 25, 27, *28*, 30f, *31*, *34*, 35ff, 41, 44, 89
Skorstensfejere 46, 88
Skræddere 9, 17, 25, 35, 37, 41, *64*, *65*, 65ff
Slagtere 21, 24, 31, 35, 42, 44, 88

Smede 17, 21, *29*, 30f, 35, 41, 52f, 89
Snedkere 21, 24, *39*, 41, *41*, 47f, 77, 78
Soldemagere 25
Spandemagere 25
Stenhuggere 12, *50*, 51
Stolemagere *36*, *79*
Strømpevævere 61
Stukkatører 82
Sværdfegere 17, 35
Sypiger 66
Sæbesydere 25
Sølvsmede 80
Teglbrændere 16
Tegnemestre 78
Tekstilhåndværkere 22, 56ff
Træhåndværkere 9, 24
Typografer 44
Tøjmagere 60f
Tømrere *23*, 23f, 25, 48f, 87
Urmagere *36*, 44f, *45*, 89
Valkemestre 61
Vinduespudsere 88
Vogn- og beslagsmede 52f
Vognmagere 77
VVS-installatører 45
Værktøjsmagere 82
Vævere 16, 21, 22, 25, 42, 59ff, 63, 77

Stedregister

Bellinge kirke 13
Bjerlev Hede 6
Brede 63
Broager kirke 13
Broballe *73*
Brunnby kirke 14, *15*
Ebeltoft 18
Fåborg havn *27*
Gallehus 10, *12*
Gerlev kirke *11*, 12
Gimlinge kirke 12
Glavendrup-stenen 10f
Grejs Å 63
Grenå 18
Grevensvænge 7
Grønland 66
Haderslev 41
He *71*
Hedeby 14
Helsingør *20*, 38, 41
Hillerød *20*
Hjørring 18, *19*
Hobro 18
Horsens 41
Ingstrup *70*
Jels Oversø 6
Kirke Såby kirke 12
Kolding 22
København *20*, 21, *36*, 38, *39*, 41, *41*, 42, 62ff, 70
Køge 41
Mariager 18
Middelgrunden 6
Mogenstrup kirke 12
Mølleåen 63, 82
Nationalmuseet 65f
Nyborg 18
Nysted *20*
Odense 21, 22, *28*, *34*, 35, *36*, 38, 41, 42
Randers *20*, 22, 41
Ribe 14, 21, *25*
Ringkøbing 18
Ringsted 72
Skagen 18
Skanderborg *34*
Slesvig 18
Sulsted kirke 13
Sæby 18
Sønderjylland 68, 73, *73*, 76
Tirsted kirke 14
Troldebjerg 7
Tryggevælde-stenen 11
Vejlby *69*
Vejstrup Skov 5, *5*
Vestjylland 73
Viborg 22, 27
Vigersted kirke *13*, 14
Aalborg 17, *20*, 21, 22, *36*, 38, 41
Åmosen *7*
Århus 27, *34*, 41

